

Családi történetek

II

Jules-Conrad Burchard-Bélaváry emlékei fia közreadásában

A TÖRÖKÖKNÉL

Magyar és lengyel emigránsok az 1848-49-es szabadságharc után

TARTALOM

A MAGYARORSZÁGI HÁBORÚ VÉGE
A TÖRÖK HATÁRON
ORSOVÁTÓL VIDDINIG
MEGÉRKEZÉS VIDDINBE - DEMBINSKI
A VIDDINI TÁBORBAN
PAULINY KALANDJA
A MAGYAROK ÉS AZ OLASZOK VISSZAINDULNAK
VIDDINI TARTÓZKODÁSUNK VÉGE
VIDDINTŐL SUMLÁIG
SUMLA
PAULINY TÁVOZÁSA
BEM TÁBORNOK
TÖRÖKÖK ÉS KERESZTÉNYEK
A TÖRÖK SEREG
AHMED-PASA
ELINDULÁS SUMLÁRÓL
A TENGEREN
MÁLTA
MEGÉRKEZÉS FRANCIAORSZÁGBA

A MAGYARORSZÁGI HÁBORÚ VÉGE

1848 szeptember 11-ét követően, amikor is Jellasics bán átlépte a Drávát, győzelmet arattunk az osztrák hadseregen, valamint a horvátokon, a bánáti szerbekén, az erdélyi oláhokon, akiket császári küldöttek fellázítottak Magyarország ellen.

Moga a horvátországi bán csapatait kergette szét, Perczel visszaszorította a szerbeket, Görgey ragyogó győzelem-sorozattal felszabadította az összes északi területet; 1849 március 14-én Bem már egész Erdély ura lett; május 21-én, Buda vakmerő lerohanásával, amelyben Gustave fivérem Wysocki generális oldalán vett részt, ismét kezünkbe került a főváros és biztosította Duna feletti uralmunkat.

Ám június folyamán Miklós cár úgy határozott, hogy segítséget nyújt az osztrák császárnak és három orosz hadosztály átlépte a magyar határt. Ezzel az új veszéllyel szemben a hazai erők kevésnek bizonyultak.

A magyar hadsereg vezérkari főnöke, Dembinski tábornok, aki alá jómagam is be voltam osztva segédtiszt minőségben, elfogadtatta azt a tervet, miszerint a magyar hadtesteket dél felé visszavonultassák a Tisza és a Maros bal partjára, majd az erdélyi szurdokok mögött összehívják. A hegyek fedezékében újraszervezte volna a sereget, míg az oroszok, akiket a Tisza lapályos vidékére csalnának, egész ősszel ki lennének téve a környék veszélyes mocsárlázáinak.

A terv véghezvitele érdekében Dembinskit a magyar hadseregek főparancsnokának nevezték ki. A célból, hogy Görgeynek is legyen ideje, hogy eljuttassa hozzá a csapatait, három napon keresztül támadásokat intézett az osztrákok és az oroszok ellen Szeged előtt, és apránként visszahúzódott, minden egyes állomásnál csatát vívva. Balszerencsénk azonban a hadművelet irányítása Bem József kezébe került, ennek a hősi és vakmerő katonának, aki nyomban támadásba akart átlendülni, és Temesvárnál augusztus 9-én vereséget szenvedett.

Hadserege maradványa megindult a török határ felé, egyidőben azzal, hogy Görgey Világosnál kapitulált és ezzel átadta az oroszoknak a magyar hadsereg utolsó sértetlen erőit.

Dembinski tábornok, aki még a szegedi csatákban súlyos sebet kapott, augusztus 11-én elindult, hogy bejárjon minket a Méhadia nevű fürdővárosban, ahol a sebeit kezelteni tudja. Tekintve, hogy ezáltal Lugosnál szabaddá váltam, Wysocki generálishoz szegődtem, akinek Gustave fivérem volt a segédtisztje. Velük indultam Törökország felé. Apám Toplecznál, útközben csatlakozott hozzánk, vele volt Conrad öcsém és gyermekkori, egyben legkedvesebb barátom, Edmond de Pauliny gyalogsági tiszt is.

Orsovától nem messze állt egy kis kastély. Gustave meg én hosszasan sétáltunk itt apánkkal, mielőtt búcsút vett volna tőlünk. Ladislas Zamoyski is velünk volt. Még a szárd egyenruhát viselte, mert Lengyelország ügyének ezen szenvedélyes szolgája egyenesen a Novare-i ütközetből érkezett, hogy felkínálja kardját a magyar hadseregnek. Honfitársai a nagybátyjának, a lengyel emigráció elismert fejének, Adam Czartoryskinek a képviselőjét tekintették benne; nagy neve, lovagi jelleme, a lengyelországi háború során végrehajtott vitézi tettei mindenfelé hatalmas befolyást és páratlan tekintélyt biztosítottak neki. Megígérte, hogy vigyáz ránk. Ekkor apánk elbúcsúzott tőlünk. Mélyen felindultunk: mi olyan száműzetésre készültünk, amelynek beláthatatlan volt a vége; ő pedig szilárdan eltökélte, hogy visszatér Észak-Magyarországra, hiába is leselkedik veszély erre a merész vállalkozásra. Conrad öcsémmel indult útnak, aki már hat hét óta kísérette őt a seregben, hol kocsin, hol nyeregben, nemegyszer a tűzvonalban, mindvégig a legteljesebb nyugalommal, pedig mindössze tizenkét esztendő volt.

Bizonyára a véletlen tette lehetővé, hogy ezután még egyszer utoljára láthattuk őket hosszú távollétünk előtt.

A TÖRÖK HATÁRON

Orsova a legutolsó magyar város, a csapattestek itt gyűltek össze.

Mielőtt még átkeltünk volna a Dunán, hogy török területre lépünk, Kossuth Lajos, a királyság hajdani kormányzója tábori segédtszjtjének, Asboth ezredesnek a kíséretében titokban a folyó egyik lakatlan szigetére evezett és elrejtette a Magyar Szent Koronát. Ezt követően intézkedéseket tett saját biztonsága érdekében, ami igencsak nyugtalanította. Amikor abba a szobába léptem, ahol Wysockit szállásolták el, mellette egy ismeretlen civilt pillantottam meg, akit első pillantásra külföldinek véltem. „*Nem ismered meg?*” - kérdezte halkán a tábornok. - „*Ő Kossuth.*” Kossuth elővigyázatosságból leborotválta bajszát és körszakállát, hogy észrevétlenül járhasson-kelhessen. Kevéssel ezután éppen Zamoyski társaságában tartózkodtam, amikor meghozták neki a kormányzó levelét a következő szöveggel, francia nyelven: „*Zamoyski gróf úr, ezennel a kezébe helyezem a sorsomat.*” Aláírás: „*Louis.*” „*Nocsak, nocsak*” - mondta az ezredes ironikus mosollyal: „*Micsoda érdekes kézirat!*”

Megkezdődtek a tárgyalások Szerbia pasájával. A Duna környékén lövöldözés tört ki, ami engem is oda szólított; szerbek kezdtek, akik fittyet hányva a török hatóságok jelenlétére, vagy gyűlölethől, vagy csak a lövöldözés kedvéért, tüzet nyitottak a folyón átkelő követeinkre; messzelátót emeltem a szememhez, és óriási volt a meglepetésem, amikor a csónakban apámat és a kis Conradot pillantottam meg. Kiderült, végül őt meg Asboth ezredest bízták meg azzal, hogy tárgyaljanak a magyarok bevonulásáról, míg Bystrzonowski ezredes, akit személyesen is ismertek Szerbiában, egy másik megállapodást írt alá a lengyelek és Monti ezredes olasz önkéntesei befogadásával kapcsolatban: a törökök, akik rokonszenveztek ügyünkkel, hadifoglyoknak tekintettek minket, de nálunk hagyták fegyvereinket. Sokan közülünk nem bírták rászánni magukat, hogy elhagyják a magyar földet és az utolsó pillanatban visszafordultak, hogy megadják magukat az osztrákoknak.

Ami apámat illeti, végleg elvált tőlünk és még ahhoz is volt bátorsága, hogy visszatérjen Eperjesbe. Méhadiában beszerzett néhány iratot, amik azt igazolták volna, hogy az egész nyarat a fürdőkben töltötte; de az a szerep, amit az eseményekben játszott, túlon túl ismert volt, így hát hazaérkezése másnapján, immár másodjára, az osztrákok börtönbe vetették; csak nyolc esztendővel később láttuk viszont őt.

Míg átkeltünk a Dunán, a szerbek tovább folytatták a lövöldözést, és három lovunkat kilőtték. Leszállt az este és Tekijában, a folyóparton, szabad ég alatt vertünk tábor. Jómagam egy facsoportban telepedtem le öcsémmel, valamint a fiatal Poninski ezredessel; egymás mellett aludtunk, nyereggel a fejünk alatt, lovainkat a közelben pányváztuk ki. Valami zajra felriadtunk: „*Ezredes úr!*” - kiáltotta az egyik lengyel lándzsás. - „*Meg fogják ölni magukat!*” Szerbek hajoltak fölénk, olyasféle jelmezben, mint amilyet a brigantik viselnek az operában, a holdfény megcsillant fegyvereiken. „*Tegyük úgy, mintha aludnánk*” - mondta halkán Poninski. - „*Azt hiszem, csak a kíváncsiság hajtja őket.*” Ezen az idegen földön töltött első éjszakán egyéb említésreméltó nem történt.

ORSOVÁTÓL VIDDINIG

Másnap útra keltünk déli irányban, Viddin városa felé, és szürkés, egyhangú fennsíkokon vágtunk át.

A magyarok és a kis olasz légió szabályos alakzatban haladt; a lengyel önkéntesek, akik mindnyájan vitézien harcoltak, engedtek független kedélyüknek, és kisebb csoportokba verődve masíroztak. Török lándzsások fogtak közre minket. Felettesem, Dembinski tábornok, sebesülése miatt ismét kocsin utazott: így aztán szabad volt a kezem, hogy saját magam válasszam meg útitársaimat: az utat fivéremmel, Poninskival, Kabat és Kossak hadnagyokkal, valamint Wysockival tábornokkal tettem meg.

Joseph Wysocki, aki akkoriban volt negyvenéves, fényes katonai múltra tekinthetett vissza. 1831-ben tűnt ki először a lengyelországi csatatereken. Majd Franciaországba emigrált, felvette az állampolgárságot, és történelemórákat tartott a metzi főiskola tüzér szakán. 1848-ban Magyarországra sietett és a Lengyel Légiónak (amelynek megszervezésében apám is résztvett¹) parancsnokolt, legalább annyi tehetséggel mint amennyi vitézséggel, majd a sereg 9. hadtestét irányította. Kistermetű, kékszemű ember volt, keskeny, kissé borzas bajusszal és enyhén bodorított, őszbe forduló szőke hajjal; halkszavú és békülékeny volt, viselkedése nyájas. A generális, aki az egész hadoszlopot vezette, olykor az utat a kocsijában folytatta, amin jókat derültünk, mivel a fogatot hirtelenjében egy félszemű kancából meg egy tarka lóból állították össze.

Fivérem, akit Wysocki választott maga mellé segédtsztnak Arad és a szolnoki győzelmet követően, az északi hadjáratra meg a bánáti hadműveletekre is elkísérte. Gustave akkor volt húszéves. Gyermekkora óta szenvedélye volt a fegyverforgatás, a veszélyekkel szemben pedig bámulatosan hidegvérűnek mutatkozott, amivel mindenkit ámulatba ejtett, sőt olykor meg is nevette, mivel sajátos eszejárása semmilyen körülmények között nem hagyta cserben. Flegmatikus külseje alatt vibráló lelkesedés rejtkezett, nyugodt, lassú mozdulatai élénk szellemet és forrongó képzeletet lepleztek. Történetek keringtek arról, hogy amikor egyszer elszakadt a kengyelszíja, hogyan töltötte újra a fegyverét, a kengyelt a szíjon lóbálva; hogy Budán nem volt hajlandó elhagyni egy házat², amelynek egyik szobáját bombatalálat ért, és hogy hogyan folytatta az alvást a rombadőlt épületben; hogy Dombrovczénél hogyan hajtott végre bravúros tettet Poninskivel, akivel a kozákokat rohanták meg, majd mikor azok üldözőbe vették őket, ők, az ellenséges lovasok legnagyobb megdöbbenésére, menekültükben két ízben is átugrattak egy magas kertfalon, ezt követően Gustave, mintha mi sem történt volna, ismét elfoglalta helyét a menetoszlopban, szivarja egész végig ott füstölgött a szájában, csak sapkája és bundás kabátja maradt az oroszok kezében. Jelenléte nyújtotta számomra a legnagyobb vigaszt a száműzetés alatt.

Ladislás Poninski gróf Galíciából származott. Tizenhat éves kora óta tisztként szolgált, az osztrák hadseregben felülmúlhatatlanul jó lovasként tartották számon; egyszer az történt, hogy Bécsben, fogadásból egy nyomorúságos igáslovat szerzett, beidomította és műfarkat kötött rá,

---

¹ Lengyelországi kapcsolatainak köszönhetően. Ld. a *Családi történetek*-ben (I, *Családunk*, III, *Ryba*). Magyar eredetű családunk résztvett a lengyel függetlenségi háborúban (1794-1812-1830), emiatt megkapta az indegnátust azzal a joggal egyetemben, hogy a *Jastrzembieci* haderőt is segítségül hívhatják, ami a Burchard-Bélaváryak másik ága, amely 1770 óta az orosz nemesség köreiben tartják számon.

² *Hôtel Zum Weissen Schiff*

majd ezen a lovon vett részt a császár előtt a lovasparádén. Amikor Magyarország elszakadt Ausztriától, Poninski mindent feláldozott és lengyel lovasszázadot alakított, ami a vöröslándzsások regimentjének a magját alkotta, akiket ragyogóan irányított az osztrákok és oroszok³ ellen; Ladislás Poninski középtermetű, jó felépítésű, szőke, finom arcvonású ember volt, aki nagyon fiatalnak látszott; rendkívüli figyelmet szentelt az öltözködésének, láttam, hogy azokban a nehéz pillanatokban, amikor együtt megéltünk, hajlandó volt elfogadni minden nélkülözést, láttam őt meggyötörten, de soha nem adta fel természetes kifinomultságát.

Kabat és Kossak elválaszthatatlan barátok voltak; mindketten Galíciából származtak, ugyanazon a Wiener-Neustadt-i katonai főiskolán képezték ki őket és ugyanabban az osztrák dragonos-ezredben szolgáltak. A magyar hadseregben ugyanannak a huszár-dandárnak a vezérkarához tartoztak; jól emlékszem, amikor a turai csata után, vezérük, a bátor, de szerencsétlen sorsú Dessewffy⁴ tábornok másnap reggel saját maga látta el a két segédtiszt tisztjét, mondván: „*Úgy alszanak, mint két kutyakölyök, nem merem őket felkelteni.*” Kossak hadnagy a híres festőnek, Kossaknak volt a fivére. Kabat hadnagy, amikor a mi seregünkhöz csatlakozott, az osztrákok kezére került; kivégezték volna, de sikerült megszöknie Bártfa közelében, egy szlovák paraszt ruhájában; néhány héten keresztül szolgálatát ebben a maskarában teljesítette, azzal a változtatással, hogy nemzetiszínű szalagot tűzött rá; de a posztókalap és a fehér ing ellenére is megőrizte előkelő megjelenését; bátor, választékos ízlésű katonatiszt volt, szőke hajjal és határozott fellépéssel; jókedélye soha nem hagyta el, és a temesvári csatában, amikor egy orosz ágyúgolyó pont az ő meg az én lovam közé esett, leszállt a nyeregből, felszedte és nekem adta emlékül. A hadjárat vége felé Kabat belépett Poninski vöröslándzsásai közé.

Barátaim társasága, jókedve lerövidítette a Viddin felé vezető hosszú utazást; le tudtuk győzni a szomorúságot és az unalmat. Fivérem egyetlen alkalmat sem mulasztott el, hogy tréfát ne űzzön: egy meleg napon óriási dinnyéket vásároltunk egy szerb paraszttól; mindegyikünk tartott egyet a kezében és menet közben ízlelgettük ezt az üdítő csemegét; Gustave kívárta a megfelelő pillanatot, lovát vágára fogta és felkiáltott: „*Riadó!*”; mielőtt még vissza tudtuk volna fogni a lovainkat, máris a nyomában vágattunk, Poninski, Kabat, Kossak meg én, a dinnyék pedig szétloccsanva heverték az úton.

Ez idő tájt még jól el voltunk látva lovakkal: nekem három volt, Gustave-nak kettő, Poninski-nak négy, és mihelyst megfelelőnek tűnt a terep, a lovaglásban kerestük szórakozásunkat. Minden oláh falut, amin áthaladtunk, magas, fonott kerítés vett körül, aminek a kapuját a lakosok állandóan zárva tartották, de mellette rést nyitottak, amin könnyedén át tudtak lépni, ha két lépcsőfokon felmentek: nagy gyönyörűséget okozott nekünk behatolni ezen a járaton, ami néha oly szűk volt, hogy egyszer Poninski nyergét törte itt.

A török lándzsások, akik kísérték minket, nagy szemeket meresztettek, mivel ők soha nem ugratták a lovaikat, noha kiváló lovasok voltak és roppant ügyesek a lovasmutatványokban; néha egyikük vágtazni kezdett és kétszersültmorzsákat szórt a földre, társai a nyomába szegődtek és sarkantyújukkal a nyeregbe kapaszkodva, összeszedték a leszórt darabkákat; volt olyan is, hogy egyikük teljes erejéből elhajított egy rövid botot, amit egy másik lándzsás röptében elkapott. Ezek a törökök nagyon jól fel voltak szerelve; mindegyikük rendelkezett

---

³ Többek közt a szolnoki és szegedi megbízatásai alkalmával.

⁴ Dessewffy Arisztid tábornokot az osztrákok Aradon kivégezték. A cserneki Dessewffy grófoknak, akik jelentős szerepet játszottak Magyarország történelmében, Franciaországban is élnek leszármazottaik. A család egy másik ága a gróf Szirmay nevet viseli.

lándzsával, karddal, két pisztollyal, bő nadrágot viseltek, bőujjú zubbonyt, nagyon szoros övet, fejfedőnek mindenféle színű turbánt, olykor zöldet, amit nemegyszer arannyal vagy ezüsttel ékesítettek.

Lassan haladtunk; egyébként a menet kocsihúzó bivalyai minden alkalommal megálltak, amint egy pocsolyához értek és rendre belefeküdtek.

Esténként néha elszállásoltak minket, de legtöbbször a szabad ég alatt vertünk tábort, a törökök meg meleg és tiszta takarókat osztottak ki közöttünk. Az éjszakák szépek voltak és nagyobb kényelemben volt részünk, mint az egész magyarországi hadjárat alatt.

MEGÉRKEZÉS VIDDINBE - DEMBINSKI

Körülbelül nyolc nap menetelés után egy este Viddin elé érkeztünk. A török csapatok csatarendben fogadtak minket. Élelmet készítettek nekünk és mindenféle füstölgő üstök sorakoztak a síkságon.

Fogadtatásunk, ahogy Bulharin tábornok írta a magyarországi háborúról szóló könyvében⁵, „megfelelő volt”. Viddin kormányzója párnákon ült és csibukját szívta; muzulmán szokás szerint köszöntött minket: kissé meghajolt, kezét a szívéhez, a szájához és a homlokához emelte. Wysocki generális odalépett hozzá fivérem és jómagam kíséretében; a pasa maga mellé ültetett minket és nagy tálakon olajban sült uborkát szolgáltak fel nekünk, majd megint uborkát, ezúttal sáfrányos rizzsel töltve, végül különféle süteményeket. Ugyanilyen bőkezűen látták vendégül a tiszteket meg a csapat egészét is. Ezt követően az emigránsok birtokba vették a sátrakat, amiket a törökök előre felállítottak.

Táborunk a síkságon volt, Viddin északi részén, az erődváros falai, hatalmas ingovány és a Duna fogta közre; a folyó túlsó partján, a bal parton Kalafat erődítményét láttuk.

Viddin nagy város, végig széles sánccal övezve, ami a délkeleti részen meredeken a Dunába nyúlik. A város nyújt némi kikapcsolódási lehetőséget, megengedték, hogy napközben odajárjunk, de lakni nem lakhattunk ott. Egyedül Kossuthal és Dembinskivel tettek kivételt.

A hajdani kormányzó egy kis házban lakott, ahová egyszer ellátogattam, hogy felkérjem, vegyen részt egy szertartásunkon; amikor beléptem, épp egy széken állt és befőttesüvegeket rendezgetett a szekrényben; a meghívást nem fogadta el, mondván: „*Kérem mentsen ki, kerülni akarok minden visszaemlékezést.*” Kossuth törökországi tartózkodásunk során nagyon jelentéktelen szerepet játszott, soha sehol nem mutatkozott. Sem arcvonásai, sem személye egésze nem gyakorolt rám különösebb hatást. Befolyása teljes egészében szónoki képességből származott. Amikor a nemzet élére került, némi gyengeségről tett tanúbizonyságot; hamar elkedvetlenedett és minden szándék véghezvitelében, ami meghaladta az akaraterejét, támogatóra volt szüksége; meglehetősen befolyásolható volt és tevékenységéből hiányzott a következetesség meg a határozottság.

Dembinski tábornok, aki előttünk érkezett és az egész utat kocsin tette meg Mészáros tábornok társaságában, még nem épült fel teljesen. Örültem, hogy viszontláthatom hajdani vezéremet, aki iránt mély tiszteletet éreztem. Élete egy lovag, egy hazafi és egy tudós élete volt. Tizennyolc éves korában, amikor befejezte tanulmányait az osztrák katonai főiskolán, nem fogadta el a hadmérnöki vállrojtot, hanem rögtön belépett a lengyelországi lovasvadászok 5. hadtestébe. Három évvel később Napóleon kapitányi rangot adott neki a szmolenszki csatatéren. Lipcsében Dembinski becsületrendet⁶ kapott. 1831-ben fényes haditettei, de leginkább bámulatos litvániai⁷ visszavonulása elismeréseként őt nevezték ki az oroszok elleni seregek legfőbb parancsnokának, és ezzel mindörökre igazolta a Dembinskik hírnevét, akiket a lengyelországi nemesi évkönyvek már négy évszázada számon tartanak. Varsó eleste után

---

⁵ *Rys Woyny Wegierskiej w latach 1848 i 1849*, BULHARINE tábornok (Paris, 1852, Martinet). Azt a példányt, amivel rendelkezem, Dembinski tábornok ajándékozta nekem és saját kezűleg dedikálta.

⁶ Henri Dembinski három fivére harcolt Napóleon seregében, mindhárman a csatatereken veszítették életüket.

⁷ Több mint 300 mérföldet tett meg és jópár győzelmet aratott huszonhat nap alatt, mindössze 800 emberrel és hat ágyúval, háromszoros túlerővel szemben.

Dembinski, mint sokan harcostársai közül, Egyiptom felé vette útját, ahol Mahomed-Ali 1832-ben újrászervezte hadseregét, hogy Miklós cár ellen vonuljon. A körülmények azonban megváltoztak, másrészt az oroszok bosszúja ott is elérte a tábornokot, aki végül kénytelen volt lemondani ezen elhatározásáról.

Dembinski Párizsban élt, mechanikai és taktikai⁸ tanulmányoknak szentelte magát, amikor Teleky László gróf 1848 novemberében felkereste őt, és megkérte, állítsa katonai tapasztalatát a magyar hadsereg szolgálatába. Henri Dubois⁹ név alatt, gépésznek adva ki magát, akit munkavezetőnek hívtak Oláhországba, a tábornok átutazott Németországon, majd az osztrák vonalakon, anélkül, hogy magára vonta volna a figyelmet; még Késmárkon is sikerült néhány órát töltenie, gróf Schlick, későbbi ellenfele csapatainak gyűrűjében. A 9. hadtest irányításával és az északi hadműveletek vezetésével bízták meg. A későbbiekben, mielőtt még az egész magyar hadsereg irányítása a kezébe került volna, Mészáros vezérkari tábornoknál szolgált vezérkari főnökként. Mivel barátsággal viseltetett apám iránt, vezérkarába vett engem is 1849 május 7-én. Dembinski tábornok ötvennyolc éves volt, de jóval idősebbnek tűnt, bár rettenthetetlen lovas maradt továbbra is; hosszú, fehér szakállat viselt; vonásai, noha mindig is távol álltak a görög típustól, eltorzultak, számtalan hadjárata fáradságai is rájuk nyomták bélyegüket; különösen az orra alakult át, és ugyanolyan erős volt a színe, mint arca egyéb részeinek. Egész arckifejezése erőről és tántoríthatatlanul szilárd akaratról árulkodott. Nagyon jóindulatú ember volt, a környezetéhez tartozó tisztekkel pedig már-már atyai; nemigen beszélt, különösen nem olyasmiről, ami nem tartozott a szolgálat vagy katonai képességei körébe; a kápolnai vereséget követően, amit Görgey irigysége és rosszindulata, valamint egyéb vezetők számos hibája idézett elő, az érintett tábornokok azt hozták fel mentségként, hogy Dembinski nem tájékoztatta őket szándékairól; a tábornok a híres szállóigével vágott vissza: *„Ha azt hinném, hogy sisakom kileste a gondolataimat, nyomban tűzre vetném.”*

Dembinski bizonyos mértékben szerette kihívni a veszélyt, sőt néha szántsándékkal kereste az ilyesfajta helyzeteket. A szegedi gyilkos három nap alatt gyakran felmászott a fedezékünként szolgáló töltés tetejére, mondván, hogy *üdvözölni akar egy orosz tábornokot*, akit az ellenség vonalaiban pillantott meg; ehelyt várta be tisztjei jelentéseit; itt foglalt helyet, amikor lediktálta nekem a parancsait, egészen addig, amíg olyan élénk nem lett a lövöldözés, hogy teljesen lehetetlenné tette munkánkat, *„weil die Kugeln seien schon zu dicht”* - mondta színes németiségével. Jól emlékszem arra a hajnalra, amikor Dembinski olyan helyen tartózkodott, ahol ki volt téve az ellenség tüzeinek és a kocsijából sonkát és kenyeret akart hozatni nekünk hűséges szolgájával, Tetszikkal, akit, nem lévén harcos, a záporozó golyók idegessé tettek, és minthogy elvettem tőle az élelmet, hogy minél előbb fedezékbe vonulhasson, a tábornok végtelenül elismerő pillantással jutalmazott. A turai csatában, amikor észrevette, hogy egyik csapattestünk vészjóslóan morajlik, rögtön ezt üzent nekem: *„Mondd meg ezeknek az uraknak, hogy legyenek szívesek és várjanak meg.”* Ez mindenkit lecsillapított.

Az effajta gúnyos megjegyzések gyakoriak voltak nála. Szegednél Katona ezredet, a vezérkari főnökét eltalálta egy lövedék. A tábornok felkeresi és az állapota felől érdeklődik: *„Excellenciás uram”* - feleli a sebesült. - *„Tizenkettes lövedék talált el.”* Mire öreg felettesem ezt mormogja: *„Még arra is volt ideje, hogy lemérje!”*

---

⁸ *A litvániai hadjárat.*

Megjegyzések a háborúról általában, különös tekintettel a spanyolországira.

Kitekintés a hadviselés néhány elemére, BONNEAU DU MARTRAY tábornok műve, amit hosszú időn keresztül Bugeaud marsallnak tulajdonítottak. Jegyzetekkel ellátott példány.

⁹ A H.D. monogram miatt, amit minden személyes holmiján rajta viselt.

Mivel nem tudott magyarul, franciául vagy lengyelül érintkezett velem és mindig tegezett, ahogy ezt már Lengyel- és Magyarországon szokás. A parancsok osztogatására a német nyelvet használta.

A szegedi csatánál vezérkara Zamoyski ezredesből (akinek nem volt meghatározott feladatköre), Bernáth és Vay parancsnokokból, valamint belőlem állt; ha a szükség úgy kívánta, további tiszteket választottak le a seregtörzsről, megkönnyítendő a munkánkat; mindössze két titkárunk volt. Bernáth és Vay a szegedi visszavonulásnál váltak el tőlünk. Katona a temesvári vereséget követően Bem tábornokkal tartott Erdélybe; Dembinski tábornok visszaemlékezéseiben dicséri vezérkari főnökének rokonszenves jellemét és katonai erényeit, viszont hibájául rója föl azt, hogy híján van az egyszerűségnek: Katona fényűzése a lovak voltak; a négyesfogatán kívül nyolc hátraslovat is magával hozott; de hibáztatható-e ezért egy magyar nemesember? Máskülönben pedig Katona kiváló hadi képességekkel rendelkezett. Öröömre szolgált, amikor Sumlán viszontláttam őt; 1858-ban látogatást tett nálam Reimsben.

A VIDDINI TÁBORBAN

Két hónapig tartózkodtunk Viddinben. Sokat unatkoztunk, bár a legszükségesebb dolgokkal elláttak minket. A törökök táplálták a lovaikat; az ottomán hadsereg kapitányi javadalmazását alapul véve napi hat sou zsoldot kellett volna kapnom, de a tábornokok és tisztek lemondtak jövedelmük egy részéről a hadsereg többi tagja javára.

Bár a pasa tilalma alá esett, Poninski, Kabat és Kossák barátaimmal, valamint fivéremmel az az ötletünk támadt, hogy titokban villát bérelünk Viddinben. Egykettőre nyélbe ütöttük a dolgot és úgy-ahogy be is rendezkedtünk; szakácsot hiába kerestünk embereink között, így ezt a megbízatást tisztiszolgám kapta, aki hajdanában asztalos volt, emiatt legalább az enyv-főzéshez értenie kellett; a napi teendőket ötünk között osztottuk fel. A lakásavatót méltóképpen akartuk megtartani, és meghívtuk Wysocki tábornokot, aki el is fogadta meghívásunkat. De pont akkor, amikor vendégünk megérkezett, a pasa emberei is beállítottak, akik minden elővigyázatosságunk ellenére megneszelték az ügyet, és ki akartak üzni a városból. Míg az udvarban tárgyaltunk, érkezett haza Poninski szép fekete lován, kezében egy köteg gyertyát lóbált, aminek beszerzésével megbíztuk; egyenesen átugratott a kertfalon, törökjeink legnagyobb megdöbbenésére, akiket azonban meglepetésük nem akadályozott meg abban, hogy sürgetően egyre ezt hajtogassák: „*Yok! Yok!*”, ami, látva mozdulataikat, a napnál is világosabban azt jelentette, hogy tervünk kudarcra ítéltetett. Mindnyáján kissé levertek voltunk, amikor vendégünkkel egyetemben visszaindultunk a sátrainkhoz; kénytelenek voltunk beletörödni a barátságtalan tábori létbe. Egyetlen könyvünk sem volt, hogy legalább valamelyest kikapcsolódhassunk, sőt még papírunk sem, amire írhatnánk, hacsak azokat a vékony lapokat nem számítjuk, amikre a törökök róják kezdetleges betűiket egy kihegyezett nádszállal. Néhanapján egy párizsi önkéntes, François Poisson, a lengyel légió hadnagya - vagy Franciszek Ryba, mivelhogy franciára fordította a nevét - irodalomelőadásokat tartott nekünk, előadásait hosszabb lélegzetű Victor Hugótól és egyéb neves költőktől való idézetekkel tűzdelte, amiket emlékezetből szavalt el¹⁰.

A lovaglás volt egyedüli gyógyírünk az unalom és a tétlenség ellen. Végigvágattunk a Duna meredek és homokos partján, és azzal szórakoztunk, hogy sorban átugrattunk a parton felállított ágyúkon. Poninski egyik lovát *Kobic*nek hívták, külsőre teljesen közönséges volt, ám kiváló ugrási képességgel rendelkezett, amiről magam is több ízben személyesen meggyőződhettem. Egyik nap azt találtuk ki a fivéremmel, hogy akadályversenyt kéne rendeznünk a Wysocki tábornok fogatát képező két gebével. Legjobb lovam, *Bello*, csodálatos, Erdélyből származó, szürke szőrzetű arabs telivér volt, amit még apámtól kaptam; meglehetősen ijedős állat volt, ezért Dembinski megtiltotta, hogy csatában a hátára üljek, mivel egyszer a harctéren félreugrott, és az árokba taszította a tábornok nyomában haladó trombitást; Kabat egyszer lovat akart velem cserélni, de alig ült nyeregbe, erdélyi paripám tüstént a levegőbe repítette, a repülés után még földet sem ért, Kabat már ordított: „*Nem az én hibám!*”. Kossák, a barátja, aki remekül rajzolt, nem mulasztotta el az alkalmat, és tollával egykettőre megörökítette ezt az emlékezetes esetet; még mindig őrzöm a krokít, ami Kabat „*To nie moja win!*” - kiáltását avatja legendává.

Sajnálatos módon a pasa, attól tartván, hogy olyasféle esetek ismétlődnek meg, amiért mi voltunk a felelősek, a tábor körül kis távolságra őrszemekből vont kordont, aminek vonalát tilos volt átlépni. De lovaskirándulásainkról nem tudtunk lemondani. Egyik este meg-

---

¹⁰ Lásd még *Családi történetek*, III, Ryba

közelítettük az őrszemeket, és vártuk, mikor szólít a müezzín imára; felharsant a hangja, a katonák letették a puskájukat és térdre vetették magukat; mi tüstént vágásra fogtuk lovainkat; a jó muzulmánoknak az arcuk sem rezzent, továbbra sem mozdultak, de mihelyst végetért az ima, távolról integettek nekünk és fenyegetőztek, amin jót derültünk; amikor visszatértünk, célba vettek minket: Poninski, aki egy saját maga által betanított hunteren ült, bemutatott néhány lovasparádé-elemet, hogy, indoklása szerint, *megzavarja az ellenség vonalait*. A dolmecs figyelmeztetett minket, hogy amennyiben megismétljük ezt a kirándulást, veszélybe sodorjuk magunkat, mivel az őrszemeknek tűzparancsa van.

Egyszer éppen a sátorban voltunk a barátaimmal, amikor egy fehér szakállú, fezt viselő pasa állított be hozzánk, üdvözölt minket, kért egy csibukot és felfedte kilétét: ő volt Ladislas Koscielski gróf. Poznanban született, ahol birtokokkal rendelkezett, családja mindig jelentős szerepet játszott ebben a régióban, valamennyi ideig az egyik porosz regimentben volt a páncélosok hadnagya; Czartoryski lengyel képviselőnek az ottomán kormányhoz küldte; itt a *Szefer-Pasa* nevet kapta, de megmaradt kereszténynek. Koscielski gyakran ellátogatott társaságunkba a viddini végeérhetetlen napok alatt; szívesen mesélt nekünk Párizsról, ahol lakást tartott fenn.

PAULINY KALANDJA

Edmond de Pauliny, akivel gyermekkorom óta szoros barátságban álltam és aki a magyar gyalogsággal állomásozott¹¹, gyakorta megfordult szokásos társaságom körében. Kisnövésű ember volt, kivételes erejű, amit tornagyakorlatok révén ért el, kardvívásban nem volt párja. Arca finom vonású és kifejező volt, szeme fekete, bőre annyira barna volt, hogy a Schemnitz-i Akadémián, ahol az egyenlőség eszméjétől vezettetve a családnevet csúfnévvel helyettesítették, Paulinyt a *néger* néven emlegették. A matematikában bámulatosan tehetségesnek bizonyult, ásványtani és kémiai tudása is rendkívül alapos volt. Anyja, hajadonként Nozdrowiczky¹², régi trencsényi család sarja, a lengyel és magyar nemesi hagyományok szellemében nevelte őt. Apja viszont, akivel bensőséges kapcsolatot tartott fenn, osztrák érzületű ember volt; ő már hosszú ideje Konstantinápolyban lakott, ahová a kiküldetése szolt, mivel ő irányította az ottomán birodalom bányászati ügyeit, *déud* vagy miniszteri rangban.

Edmond abban reménykedett, hogy nagy befolyású apja fog közbenjárni az érdekében, de mivelhogy egyetlen levelére sem kapott választ, úgy határozott, hogy személyesen megy Konstantinápolyba és szökést készített elő.

Egy tolmács segítségével egy görög hajóstól, aki a Dunán hajózott lefelé, azt az ígéretet kapta, hogy titokban elviszi őt Várnáig. Egy este elbúcsúzott tőlünk és kiosont a bárkához. Itt átöltözött és elrejtőzött a rakományt képező nagy halom alma és mindenféle gyümölcs közé.

De a tolmács, aki megijedt önnön felelősségétől, elárulta őt és feljelentette a pasa rendőrségének. Még ugyanezen az éjszakán egy sausz néhány fegyveres kíséretében a hajóra ment és leleplezte a szökevényt. Letartóztatták és Viddinbe kísérték, ahol virradatig egy Duna-parti őrszobán helyezték el. Pauliny kivárta a megfelelő pillanatot és kihasználva az őrizet lankadását elrohant a folyó irányába, felmászott az ötméteres falon, ami elválasztotta tőle, óráját, hogy víz ne érje, a szájába vette és belevetette magát a Dunába. Az őrszem a mellvédre rohan, észreveszi őt, mivel világos volt az éjszaka, és tüzet nyit rá. A menekülő alámerül és távolabb bukkan elő; egy másik őrszem fedezi fel és ő is tüzet nyit; újabb merülés és végre, egyórányi árral szembeni úszás után Pauliny eléri a táborn, ami alig 20 méterre fekszik a folyótól; éjjeli két óra tájban óriási meglepetésünkre megérkezik, hogy oltalmat találjon a sátrunkban, csuromvizesen a görög hajós gönceiben. Tüstént átöltöztettük, levágtuk göndör haját és átalakítottuk a külsejét.

Délelőtt éppen nyugodtan szívjuk a csibukjainkat, Edmond is körünkben a felismerhetetlenségig átformázva. Megérkezik a kormányzó pasa dolmecsé és mondja: „*Jónapot, Pauliny úr, parancsom van, hogy letartóztassam önt, hat emberem a sátor előtt vár.*” Barátunk kénytelen volt követni őt.

Wysocki tábornoknak, a tábor parancsnokának két napi tárgyalásába került a kormányzóval, hogy kieszközölje, hogy Pauliny kegyelmet kapjon.¹³

---

¹¹ Miután elvált az egységétől, egy sátorban laktunk.

¹² A Nozdrowiczkyk birtokát 1250 óta képezi Nozdrowicz, Magyar- és Lengyelország határvidékén.

¹³ A cár tíz lengyel kiadatását követelte. „*Levele hangvétele fenyegető és sértő. Azt írja, hogy egyetlen viddini emigráns szökését casus bellinek fogják tekinteni.*” (Andrássy gróf levele Kossuthhoz. Konstantinápoly, 1849 szeptember 11.)

A MAGYAROK ÉS AZ OLASZOK VISSZAINDULNAK

Egyik nap láttuk, hogy egy osztrák érkezik Viddinbe: Hauslab tábornok; hivatalos ügyben jött, a pasa a házában fogadta és engedélyezte neki, hogy csapataink között szabadon járhasson-kelhessen. Rögtön tudtuk, hogy mi járatban van, és egyetlen tiszt sem üdvözölte. De lehetetlen volt, hogy bizalmatlanságunkat megosszuk a magyar katonákkal, akiknek felajánlotta a hazájukba való visszatérést, amire ők hagyták magukat rábeszélni.

Bulharin tábornok szerint 5000 altiszt és katona, legnagyobb része magyar, köztük néhány galíciai lándzsás Hauslabbal tartott. Egyedül a tisztiszolgák maradtak, akik úgy hitték, hűségesen feláldozzák magukat feletteseikért, azonban épp ez az önfeláldozó, nemes lelkük mentette meg őket: azokat a szerencsétlen emigránsokat, akiknek ez az osztrák „*allerhöchste Gnade*”-t¹⁴ ígért, és akik abban bizakodtak, hogy teljes amnesztiával térhetnek haza, kivétel nélkül besorozták a reguláris hadtestekbe.

Hamarosan az olasz légióbeli bajtársaink is otthagytak minket, a szárd kormánynak a szultánnál való közbenjárása révén. Bár a csapat kevés embert számlált, fegyelme és viselkedése bámulatos volt. Gyalogságból és könnyűlovasságból állt, ami valaha az osztrák hadsereg itáliai kontingensét képezte¹⁵, az, amely nem tudott csatlakozni honfitársaihoz a lombárdiai csatátéren.

Vezetőjük, Monti ezredes büszke és jótulajdonságokkal felvértezett tiszt volt. Légióját rendkívül lendületesen, határozottan és előrelátó szeretettel irányította. Igen különleges módszereket alkalmazott: a törökök nem voltak valami pontosak a takarmány kiosztásában; egyik nap, mivel kevesebbet kaptak, Monti lóra ültette az embereit, Viddinbe vezette őket és csatarendbe állította őket az udvaron, a kormányzó pasa házával szemközt. Egy török tiszt sietett oda hozzájuk: „*Mit óhajtának? - Az abrakot. - Megvárjuk, míg parancsot nem kapunk. - Mi is.*” Négy óra elteltével, hogy megszabaduljanak ettől a kellemetlen csapattól, teljesítették az ezredes kívánságát. Mivel ez a módszer hathatósan bizonyult, az olasz légió többször is alkalmazta.

Emlékszem egy mulatságos jelenetre, ami felvidította szomorú visszavonulásunkat Görgey fegyverletétele után; a török határ felé vonultunk, hogy elkerüljük a megaláztatást, amit fegyvereink *Schwarzgelben*-kézre adása jelentett volna. Már elértük Karansebest, amikor egy isten háta mögötti helyőrség akadt utunkba, ahol hadnagyok parancsnokoltak. Monti néhány lépésre e helytől megpillantott az úton egy táblát, a következő felirattal: „*A gyávák útja*”. Az ezredes odalovagol az álláshoz, leugrik a nyeregből és belép a kalyibába. „*Ki írta maguk közül ezt a feliratot?*” - kiáltja. Közben lovagi mozdulattal lehúzza a jobb kesztyűjét és a földre ejti. Egy öreg altiszt nyomban felemeli, szabályosan tiszteleg és a háborgó Montinak nyújtja e szavak kíséretében: „*Ezredes úr, ön elvesztette az egyik kesztyűjét.*”. Nevetni kezdtünk és így magyarázattal tudtak szolgálni: ebben az isten háti mögötti porfészekben még semmit nem tudtak azokról a fájdalmas eseményekről, amik még csak nemrégiben történtek.

---

¹⁴ Császári kegyelem.

¹⁵ Eredeti csapatlétszám: 4 egység Zanini regimentjéből; 4 egység Ceccopieri regimentjéből; 400 lovas Kress csapatából.

VIDDINI TARTÓZKODÁSUNK VÉGE

Létszámunk nemcsak a magyar és olasz katonák távozása miatt apadt: egy szörnyű kolerajárvány már magyarországi tartózkodásunk során felütötte a fejét és most teljes erővel tombolt a hadjárattól és a nélkülözéstől megviselt emigránsok körében, akik ki voltak téve a táborunktól délre húzódó mocsár mérges kipárolgásának is.

Legközelebbi barátaim köréből egy sem esett áldozatul neki, de veszteségünk nőttön nőtt, olyannyira, hogy teljesen érzéketlenné váltunk vele szemben. Emlékszem, hogy egyszer egy tiszt ezt mondta: *„Igazán kellemetlen, épp most halt meg egyik whist-partnerünk, most nem vagyunk meg négyen a partihoz.”*

Az egészségügyi helyzet vészes volta miatt a törökök a városban szállásoltak el minket. Fivérem, jómagam és Kabat hadnagy Anatólia hajdani kormányzójához kerültünk. A ház meglehetősen elegáns, telis-tele faragott faburkolattal, de semmi ingóság nem volt benne. Volt egy pincéje is, erre amiatt emlékszem, mert Kabat lova, egy kissé önfejű jószág, lement oda egyszer.

Az öreg pasa nagy figyelmességgel viseltetett irántunk, minden pénteken meghívott bennünket, hogy tartsunk vele párnákkal borított verandájára; kedvenc lovát, hímzett takaróval a hátán, egy cövekhez pányváztatta, mi órákon keresztül gyönyörködtünk ebben a szép állatban, közben erről-arról beszélgettünk és szívtuk csibukpipánkat. Vendéglátónk gyakorta kilovagolt velünk.

Végül parancs érkezett, hogy irányítsanak bennünket Sumlára, és mindnyájan reptünk az örömtől, hogy elhagyhatjuk Viddint e két hosszú, tétlenséggel töltött hónap után.

VIDDINTŐL SUMLÁIG

Dembinski tábornok kocsin tette meg az utat Zamoyski ezredes társaságában; ez utóbbi saját kiapadhatatlan energiájának köszönhetően majd kicsattant az egészségtől.

Szokásos társaságommal tartott jódarabon Szefer-Pasa is, aki aztán elvált tőlünk és fényes kíséretével visszatért Konstantinápolyba. A későbbiekben mindössze egyetlen egyszer láttam viszont őt, az alagsori lakásban, amit a Madeleine bulváron bérelt; beszélgetésünk azonban nem nyúlt hosszúra; amikor déltájban beléptem hozzá, még ágyban volt, kinyitotta a szemét és vidáman így szólt: „*Te vagy az, Gyula?*” majd visszaaludt. A véletlen nem tette lehetővé, hogy megint lássam őt; öcsém már szerencsésebb volt, mivel Szefer-Pasa időközben visszavetett Ladislav Koscielski gróffá és Magyarországon telepedett le, megszerezte a Szentgotthárd környékén található csodálatos, történelmi múltú Bertholdstein-kastélyt. 1901-ben bekövetkezett haláláig fényűző életmódot folytatott ehelyt; de a hercegi kastély fényűző összevisszasága, melyben a keleti kincsek egy tengeri fürdőhely kaszinójának berendezésével keveredett, sértette Gustave biztos jóízűségét és művész-természetét.

Koscielski távozása után, aki Szófia felé vette útját, menetelésünk Bulgárián át folytatódott, útba ejtettük az azóta híressé vált Plevnát is; a török lándzsások végig kísérték minket, így aztán egyetlen várost sem tudtunk megnézni, amelyeken áthaladtunk.

Rendszeresen folyósították nekünk csekély zsoldunkat, valamint abrakot és élelmiszert, ami nem volt más, mint egy adag rizs.

Kötetlen alakzatban haladtunk, kis, szétszórta csoportokban, amiket török lándzsások fogtak közre. A törökök arra kényszerítették a szerencsétlen bulgárokat, hogy kiszolgáljanak minket. Ehhez gyakran használtak husángot. Egyszer Wysocki egy ludakat őrző parasztra lett figyelmes és megkérte az egyik török lovast, hogy vásároljon neki egy szárnyast, az meg inge ujjából elővett egy botot, megpörgette a feje felett és elhajította, majd elment a lúdért és átadta a tábornoknak; Wysocki néhány pénzdarabot nyújtott neki, de a török csak ennyit mondott: „*Bulgár!*” és olyan mozdulatot tett, ami azt jelentette, hogy ezeknek a népeknek nem szokás fizetni; a szerencsétlen paraszt, amikor mégis megkapta a pénzét, legalább annyira elképedt, mint török lándzsásunk.

A helységeket, amiket útba ejtettünk, itt is, akárcsak Szerbiában, fonott kerítés övezte. Nem-egyszer a települések a földbe voltak beásva, úgy, hogy 500 méteres távolságból semmi sem árulkodott jelenlétükről. Azon kívül, hogy valamikor megóvta a lakosokat a törökök fosztogatásától, más előnye is volt a föld alatti elhelyezkedésnek: hathatós védelmet nyújtott ezen a tűzfában szegény területen a környéket sújtó óriási hidegek ellen. Hasonló vakondtúrásokat már Orsova és Viddin között is láttunk. A házakba, melyek bejáratát bokrok rejtik, létrán lehet bejutni. A házak két-három földbe vájt szobából állnak, ezek közül az egyikben van a tűzhely. A bulgárok nagyon jól tartottak minket; esténként velük együtt ettük a *piláfot*, valamennyien egy hatalmas edény rizs körül tömörültünk, amibe bele-belemerítettük kanalunkat, a földön ültünk, oly módon, hogy egyik lábunk a körön kívülre esett. Vacsora után vendéglátóink nagyon tiszta, vastag pokrócokat vagy bundákat osztottak ki nekünk és magunkra hagytak lakhelyük legjobb helyiségében, az egyetlen tűzhely mellett, ahol fapadokon aludtunk.

Nem messze Sumlától engem és Gustave öcsémet bíztak meg azzal, hogy előremenjünk és előkészítsük a szálláshelyet. Jó tempóban haladtunk, minden állomáshelynél új váltólovakat kaptunk, amik jól bírták a poroszkálást. Két török lándzsás velünk tartott, ők azonban a két napos utat egyazon lovon tették meg, megállás nélkül szívták könyöknyi hosszúságú csibukjaikat.

Még Viddinben lecseréltem magyar dolmányomat, amit megviseltek a táborozások, és egyik barátom szerzett nekem helyette új zubbonyt, egy *kurtkát*, amit a lándzsások tisztjei is viselnek. Mivel a törököktől különválva lovagoltunk, fivérem és én török fejfedőre cseréltük a sajátunkat, elkerülendő, hogy inzultáljanak minket a muzulmánok, akik sarat és köveket hajigálnának ránk, ezt kiabálva: „*Gyaur!*”.

SUMLA

Az emigránsok igazi, zord balkáni telet vészeltek át Sumlán; több mint négy hónapot töltöttünk el itt, 1849 novemberétől 1850 márciusáig. Már nem voltunk sokan, úgyhogy tiszteket, az egész lengyel légiót, magyar katonákat és tisztiszolgákat, mindannyiunkat bekvártélyoztak.

Gustave-ot, Edmond de Paulinyt és engem egy csipkézett fából készült házban helyeztek el, amely ugyanúgy festett, mint egy külvárosi villa, és ugyanannyira roskatag is volt. A réz parázstartó vagy *mangal* tüze ellenére is olyan hideg volt rosszul záródó szobánkban, hogy egyes helyeken kétujjnyi hóra is bukkantunk benne. Pokrócokba bugyolálva a földön feküdtünk; a patkányok gyakori vendégek voltak nálunk, egyszer még az is előfordult, hogy egyikük egészen Edmond arcáig elmerészkedett, akinek megzavarta álmát ez a kellemetlen eset. Reggelente, amikor tisztiszolgánk bekopogtatott az ablakdeszkán, egyikünk szitkozódva felkelt és ajtót nyitott neki; a nagy hideg miatt ez a feladat annyira kellemetlen volt, hogy a felkeléseket beosztottuk egymás között, a sorrendet pedig írásban is rögzítettük és kitűztük a falra.

A lengyel és magyar tisztek avégből, hogy összejöhessenek és valamelyest szórakozhassanak, időről időre *meszt* rendeztek, amelynek házigazdája a légió egyik katonája lett; de a helyi lehetőségek csekély száma folytán nemigen lehetett változtatni az étrenden, ami minden alkalommal rizsből és illatosított, rendkívül ízetlen és enyhén édes bivaly húsból állt. Konstantinápolyból húros hangszereket hozattunk és így módunk nyílt arra, hogy a légió tagjaiból egy jó kvartettet verbuváljunk össze. Bentkowski kapitány, a tüzérség egyik igen bátor tisztje, aki 1863-ban hívta fel a figyelmet magára a lengyelországi felkelés során, egy másfajta szórakozási lehetőséget kínált nekünk: rávett bennünket egy nagyon szellemes csapatszemléjére, amelyben nem kímélt meg senkit: Dembinski és Wysocki, akiknek ütköztek politikai nézeteik nagyon kimérten viselkedtek egymással: „*Mit csinálnak tábornokaink?*” - tette fel a kérdést a szemle játék mestere. Mire az egyik emigráns: „*Egy hullával whisteznek.*”, ami irodalmi lengyeliséggel ekképpen hangzott: „*egy bottal*”.

Egyik nap orosz küldött érkezett Sumlára, és a bulgárok tudomást szereztek arról, hogy mi távoli felettesük, a cár ellen hadakoztunk. Közös megegyezéssel arra jutottak, hogy kiűzik vendégeiket. Amikor estefelé kis papírlámpásainkkal, amiket a rendelkezésünkre bocsátottak, hazafelé tartottunk a meszről, összes házunkat zárva találtuk, csomagjainkat meg az ajtó előtt. Azonnal értesítettük a törököket, akik tüstént kinyitatták a házakat és botütésekkel arra kényszerítették a bulgárokat, hogy holminkat és nyergünket vigyék vissza a házakba.

A sumlai hatóságok, ugyanúgy mint a Porta, minden körülmények között több szimpátiát tanúsítottak irányunkban, mint a viddini pasa.

Karácsony napján az egyik török ezredes volt olyan figyelmes, hogy meghívott magához néhány emigránst a *keresztények ünnepe tiszteletére*: Dembinski tábornokot, Zamoyski és Poninski ezredeseket, Fredro, Kabat és Kossak hadnagyokat, fivéremet, jómagamat és még másokat is. Hogy kellőképpen viszonyozhassuk udvariasságát, magunkkal vittük kvartettünket is, hogy koncertet adjunk neki. Ő pedig megmutatta nekünk serege zenekarát, akik kellemes, telt hangzású zenét játszottak egy csehországi osztrák vezényletével. Az ezredesnek az a különös ötlete támadt, hogy karmesterét ötödikként a mi kvartettünkben zenéltette, hiába tiltakozott szegény: börtönbüntetés terhe mellett kénytelen volt a klarinétjáért menni. Időnként

bele-belefűjt kis hangszerébe, többé-kevésbé szerencsésen; mi alig bírtuk visszafojtani a nevetésünket, de a bej elégedetten hallgatta és komolyan bólogatott a fejével¹⁶.

Fredro hadnagy, aki jól festett, meg akarta lepni az ezredest a portréjával. Festett is egy szép akvarellt, ami a bejt teátrális pózban, ágaskodó fekete lova hátán ábrázolta. A török először el volt ragadtatva, kisvártatva elkomorult, mivel megszámlolta a rajta levő egyenruha gombjait, amelyek közül az egyik elrejtőzött a zubbony visszahajtása mögé, és ezt szóvá is tette. A festő találomra, anélkül, hogy ügyelt volna a valóság-hűségre, odarajzolta rá, az ezredes boldogsága pedig annyira teljes lett, mint gombjainak a száma. A török tiszt olyan nagyra tartotta Fredro portréját, hogy később arra kérte a festőt, fesse át a hintóját. Barátunk azzal mentette ki magát, hogy csekély tehetsége nem alkalmas a másodlagos művészetek művelésére.

Jean-Alexandre Fredro, a vöröslándzsások hadnagya csak húsz esztendő volt. Elbűvölő cimbora volt egyrészt jelleme, másrészt szelleme és személyének kivételes eleganciája folytán. Családja a harcművészet¹⁷ és az irodalom¹⁸ terén tüntette ki magát, apja pedig, Alexandre Fredro gróf, aki a napóleoni hadjáratok során Berthier vezérkarához tartozott, termékeny, Lengyelországban igen népszerű író volt, aki ugyanolyan tehetséggel rendelkezett, mint a mi Labiche-ünk és ugyanolyan hírnévvel, mint Molière. Ő maga is a későbbiben sikeres komédiákat szerzett¹⁹.

Lovassági tiszt létére súlyos hibája volt: rosszul látott. Egy este, amikor lándzsáit megelőzve előrenyargalt, egy domb tetejéről ellenséges tábor fedezett fel, afféle előretolt állást, ahol senki nem őrködött. Láta, hogy ott fekszenek az osztrákok nagy, fehér kabátjukba burkolózva, egyetlen őrszem nélkül. Fredro magához inti lovasait a magaslat mögé és megparancsolja, hogy készítsék elő lándzsáikat; mivel azonban nem ildomos alvó embereket leöldösní, odakiált az osztrákoknak, hogy keljenek fel; kiáltására az egész tábor megélnkül, a fehér alakok megmozdulnak és Fredro zavartan felfedezi, hogy a sok szétrebbenő alak nem egyéb, mint egy disznócsorda. Egy másik alkalommal majdnem az ellenség kezébe került amiatt, hogy az osztrák gyalogság egyenruháját összekeverte a légió lándzsáival.

---

¹⁶ Hogy az olvasó ne ítéljen elhamarkodottan a törökök barbárságáról, meg kell említenünk, hogy ugyanez Berliozsal is megtörtént Szentpétervárott, ahol a nemesség számára vezényelt koncertet. *Et vitula tu dignus et hic...*

¹⁷ Dobieslaw Fredro óta, aki Lengyelország főmarsallja volt 1366-ban.

¹⁸ Elsősorban a történész André-Max Fredrot szokták idézni, aki Podolinban volt udvaronc a tizenhetedik században.

¹⁹ Lengyelországban még mindig játsszák darabjait, Németországban pedig azok fordításait, többek között ezeket: *Az egyszem kislány*; *Először tegyük próbára magunkat*; *Concilium facultatis*.

PAULINY TÁVOZÁSA

Edmond de Paulinyt felkereste az osztrák konzulátus egyik titkára: az apja üzenetét hozta, aki arra kéri, fáradjon el a konzulhoz, és foglalja írásba, hogy már megbánta, hogy részt vett az Ausztria elleni felkelésben; ha ezt megteszi, szabad lesz és Konstantinápolyban megadhatja magát. Természetesen barátom ilyen iratot nem volt hajlandó aláírni. A konzul kénytelen volt közölni a bejjel, vagyis Pauliny deuddal, hogy ajánlata nem talált fogadtatásra; erre az apa azt üzenté, hogy felhatalmazza fiát, hogy meglátogassa, minden egyéb feltétel mellőzésével; válaszával egy csomagot is küldött, ami elegáns ruhákat, piperecikkeket, parfümöket tartalmazott; minden barátunk körésereglett, hogy számbavegyék ezt a gazdagságot, és hogy ezzel a régóta elfeledett fényűzéssel mulattassák magukat.

Edmond távozott tőlünk és Konstantinápolyba sietett; a török kormánytól egy a Van-tó környékére szóló geológiai megbízatást kapott és ezt a hosszú és veszedelmes expedíciót sikerrel végre is hajtotta; a kurdok felkelése miatt erős kíséretet, sőt tüzérséget is magával kellett vinnie ide. Utána Szardínia szigetére ment bányamérnökként és belépett a szárd hadseregbe. A hírhedt szicíliai expedíció után Mille körzetében, Paulinyt Garibaldi vezérkarához osztották be. Később néhány olasz tiszt társaságában küldetést hajtottak végre Egyiptomban; de hamarosan vissza kellett fordulnia, mert az európai diplomácia akadályokat gördített Iszmail tervei elé; Edmond visszatért az olasz hadsereg kötelékébe. A királyi karabélyosoknál szolgált és innen is ment nyugdíjba Milánóban, alezredesként. Gyakran találkoztam ezzel az egész életemet végigkísérő, hűséges baráttal hol Itáliában, hol Franciaországban, hol meg Svájcban. Edmond de Pauliny 1902-ben hunyt el. Ippolito Pederzoli vésette bele sírjába meghatott szavait erről *az igazságos és erényes fiatalemberről, erről a vitézről és minden tudományágban járatos tudósról, aki mindezekén kívül filozófus, keresztény és nemesember is volt, a szó legmagasztosabb és legfennköltebb értelmében.... aki úgy halt meg, ahogy élt, és úgy élt, ahogy gondolkodott... lovagi természetének büszke függetlenségében.*

BEM TÁBORNOK

Nagy meglepetésünkre egyik nap Sumlára érkezett Bem József tábornok, aki fékezhetetlen energiájának és rengeteg fényes haditettének köszönhetően rendkívüli hírnévnek örvendett.

Az persze nem állta meg a helyét, hogy ő lett volna *Szűz Mária áldott fia*, ahogy egyes katonák tartották, sőt még az sem, hogy ő lett volna *maga az ördög*, ahogy a gyakran tájékozatlan oroszok körében rebesgették. Nem állt hatalmában, hogy megállítsa a kilőtt lövedéket a csatamezőn, pedig egyes hadifoglyok azt állították, hogy látták, amint röptében elkapja a golyókat és visszahajítja az oroszokra; az mindenestre igaz volt, hogy neve hallatára csapatai ereje megkétszereződött. Egy ízben az történt, hogy a tábornok szinte teljesen egyedül kozák csapatok közé keveredett, és amikor bekerítették, hűvösen így kiáltott: „*Volna bátorságotok, hogy kezet emeljetek Bemre?*” és az oroszok fejvesztve menekültek.

Ez a bátor partizán-vezér 1795-ben született Galíciában; családja eredetileg Csehországból származott, de már lassan háromszáz év óta a lengyel nemesség körében tartották számon őket. Tizenhét éves korában, amikor a katonai iskolából kikerült, első haditettét a lovas-tüzérségnél tette meg Davout, később Macdonald parancsnoksága alatt az oroszországi hadjáraton. A rákövetkező évben Danzig védelmének kiérdemelte a becsületrendet. 1815-ben belépett a csekély létszámú lengyel hadseregbe és előadásokat tartott a tüzérségnek a varsói főiskolán, és közben könyveket publikált a gyújtószerkezetek és a gőzgépekről, tevékenysége az orosz hatóságok szemében mindvégig gyanús maradt és ezért többször is eltávolították tisztjéből. 1830-ban őrnagyi rangot kapott annak köszönhetően, hogy a tüzérséggel végrehajtott fényes tetteivel eldöntötte a csata sorsát Iganiénál; az ostrozkai győzelmet követően előbb ezredesnek, majd az egész tüzérség parancsnokának tették meg; Wola emlékezetes megvédéséből már dicsfénnel övezve jött ki, pedig ugyanennél a Wolánál vesztett oda egész seregével Wojakowski bácsikám, aki a napóleoni háborúk nagy veteránja volt²⁰. A küzdelmek kilenc hónapig tartottak, melyek során számtalan győzelmet arattak az óriási orosz hadseregen, de a legvégén, amikor *a második nap Varsó második bevételével ért véget*²¹, Bem József Franciaországba menekült. Száműzetése éveit tudományos²² és katonai tanulmányokkal, festéssel, amiben tehetségesnek mutatkozott és Európán belüli utazásokkal töltötte. 1848-ban Leopoldban, majd a bécsi felkelésben Bem, aki valójában egyik félhez sem tartozott, jó alkalmat látott arra, hogy az osztrák kormány, Galícia elnyomója ellen lépjen föl²³. A magyarországi háború ennél nagyobb cselekvési lehetőséget nyújtott számára, így novemberben a lengyel tábornok a királyság kormányzójának, Kossuth Lajosnak ajánlotta fel a szolgálatait.

Ez idő tájt Erdélyt 20000 osztrák katona, valamint lázadó oláh és szász bandák tartották megszállva. Bem vállalkozott a visszafoglalására. Mindössze 8000 ember élén indult a vállalkozásnak, mert, mint mondotta, az osztrákoknak van tüzérségük és így hamarosan nekik

---

²⁰ Ez volt a hírneves 4-dik regiment. (Vesd össze Mosen *Die letzten Zehn des vierten Regiments* című versével)

²¹ MICKIEWICZ: A lengyel nemzet története.

²² *A mnemonikus módszer* stb.

²³ Ne feledkezzünk meg arról, hogy az akkori Ausztriában semmi nem volt azonos a mostani liberális és orosz-ellenes Ausztriával, így minden lengyel feljogosítva érezte magát, hogy ebben a császárságban a hazája elleni összeesküvések szerzőjét, de legalábbis cinkosát tekintse (Comte DE MONTALBERT levelezése, 1868 január 25).

is lesz néhány ágyújuk. A tábornok bevonult a hegyekbe és bevette Kolozsvárt (Klausenburg), egybegyűjtötte a székelyeket és csapásokat mért az ellenség elszórt csapataira, sebesen róva a vidéket elérte, hogy mindenütt ott legyenek, majd egy helyre összpontosította hadait, hogy támadásba lendüljön át²⁴. Január végén 6000 orosz katona lépte át a Kárpátok vonalát és elfoglalta Erdély déli részét; de Bem tábornok kiválóan megszervezte a székely erőket, ráadásul sok önkéntest is sikerült toboroznia az oláh és szász tartományokból is. Először az osztrákok ellen fordult, ügyes visszavonulással Puchner tábornok csapatait délre csalva győzelmet arat rajtuk a piski hídnál, majd Alvincznál, február 9- és 10-én. Ekkor északra vonul és csapást mér az osztrák Malachowski és Urban tábornokok hadaira, amelyeket a Kárpátokból egész Bukovináig szorít vissza. Bem egy előőrssel Galíciát is fenyegeti, de eközben csapatai már erőltetett menetben a déli területeket elfoglaló oroszok ellen indulnak; kikerüli Puchner osztrákjait, akiket Gyulafehérvárnál (Karlsburg) vontak össze és megtámadja az orosz Engelhardt, óriási harcok árán megszerzi tőle Nagyszebent (Hermannstadt) és kiűzi őt a Kárpátokból. Puchner már későn érkezik a segítségére; ő is egykettőre lendületes támadás közepén találja magát és egészen a Vörös Torony szurdokáig üzik, majd akárcsak az oroszokat, Oláhországba kergetik.

Erdély felszabadult és jól szervezett seregeit hátrahagyva Bem március hónapban részt vesz Arad ostromában és a bánáti hadműveletekben.

Nyáron visszaszólitotta a hír, hogy az osztrákok ismét támadásba lendültek és jelentős orosz hadtestek szállták meg Erdélyt, akiknek útját a németek és oláhok árulása nyitotta meg a Kárpátokba, Bemnek sikeres küzdelmek révén sikerült késleltetnie a két sereg egyesülését, de az erősítés nem érkezett meg; Segesvárnál (Schaessburg) július 23-án vereséget szenvedett, de ő elmenekült üldözői elől és rohammal bevette Hermannstadtt. Időközben a küzdelem Erdélyben és a magyar síkságon túlontúl egyenlőtlené vált. Bemet Kossuth a Bánátba hívatta és főparancsnoknak nevezte ki.

Legelőször a temesvári csata reggelén láttam őt; épp akkor ért Dembinski tábornokhoz és közölte vele, hogy átveszi tőle a hadsereg parancsnokságát.

Élénk érdeklődéssel figyeltem ezt a legendás hőst, a partizánvezérek mintaképét, akinek neve roppant népszerűségnek örvendett mind seregünkben, mind egész Európában. Külseje jelentéktelen volt, vonásai semmitmondóak, mozdulatai ügyetlenek, járása bizonytalan: ilyen volt ez a csodálatraméltó tetteket végrehajtó férfi, ez a felülmúlhatatlanul vakmerő ember, akinek pusztán a hírnevétől megváltoztak a parancsnoksága alá tartozó katonák; fekete *attilát*²⁵ viselt, fején strucc tollal ékesített puhakalapot; a félig szétroncsolt kezét selyemzsákban tartotta. Csak nyugodtjárású, kezes lovat tudott megülni, mivel testét elnyűtte a fáradtság és a betegség meggörnyesztette, csak ügyel-bajjal tudott nyeregben maradni; a sebesülések és roncsolások csaknem megbénították, hogy hátasán megüljön, sem kezét, sem lábát nem tudta használni; egy huszár lovagolt állandóan mellette, aki a tábornok intésére lovaglőostorával meg-megbökölte a ló farát, hogy gyorsabb tempóra ösztökélje.

Dembinski nem engedte neki, hogy az élvonalban menjen, az utóvédre akarta kárhoztatni. *„Nem lehetünk mindig melletted!”* - mondta mosolyogva. - *„Erről inkább ne vitatkozzunk! Talán azt hiszed, hogy félek?”* - mondta Bem és máris elvágtatott egészen az osztrák

---

²⁴ Bem egyik parancsa éktelen haragot váltott ki ellenfelei körében, nevezetesen az, hogy a legénységnek tilos volt tüzet nyitnia az osztrák tábornokokra, *mivelhogy a magyar erők parancsnokának fontos volt, hogy az ellenséges haderők vezetésében semmiféle személyi változás ne álljon be.*

²⁵ Brandeburgi magyar zubbony.

lándzsások vonaláig, majd osztrákoktól űzve visszatért mellénk. *„Adok neked egy jótanácsot.”* - mondta nekem Dembinski. - *„Maradj mellette mindig”*.

Bem tábornok egészen délután négyig győztes maradt. Azonban ahelyett, hogy kihasználta volna a sikert és folytatta volna a visszavonulást Erdély felé, ismét támadásba lendült és ezzel végleg eldöntötte serege sorsát, ami már eleve gyenge volt, de a támadásban teljesen felbomlott. Ez volt a vég, egyben a háború vége is.

Azonban Bem nem keseredett el; olyan nem volt a vérében, hogy vesztesnek érezze magát. Az ő serege szétszóródott, Görgey az ellenség kezében, a tábornok a temesvári csatában eltörte bal kulcsontját, de máris kocsin Lugos felé száguldott, egyesített néhány leszakadt egységet és megkísérelte újramezteni a harcot. Hamarosan oláh parasztok vették üldözőbe, és egyedül maradt Katonával, aki, tekintve, hogy Magyarország e részéről származott, a kis hegyi ösvényeken el tudta kalauzolni a dicsőséges szökevényt a török határig.

Bem tábornok Sumlán került ismét a szemünk elé, népes vezérkar és kíséret körében. A szultán kapva kapott az alkalmon, hogy elfogadja egy ilyen ember szolgálatát; és mivelhogy Ausztria és Oroszország követelték a kiadását, lévén, hogy az osztrák fennhatóságú Lengyelországban született és az oroszok kormányozta Lengyelországban tábornokoskodott, Bem, aki a törökök soraiban látta utolsó lehetőségét, hogy megküzdjön nemzete elnyomóival, felvette az iszlám vallást és megkapta az Amürat-Pasa nevet. *„Azt még megértem,”* - mondta Zamoyski ezredes, - *„hogyan az ember a hazájáért minden áldozatot meghoz; na de feladni a vallását!”* *„Az én vallásom a hazám!”* - felelte a tábornok.

Konstantinápolyba ment és egy ideig az ottomán hadsereg újraszervezését irányította, majd Alepbe küldték; közismert tény a tábornok sikeres közbelépése 1850-ben, néhány héttel a halála előtt, amikor is a szíriai keresztények védelmében a drúz muzulmánok ellen vette fel a harcot.

TÖRÖKÖK ÉS KERESZTÉNYEK

A lengyel és magyar emigránsok közül többen a törökök szolgálatába álltak. Olyanok is voltak, akik, akárcsak Bem, felvették a mohamedán vallást; Andrássy Gyula gróf is, aki Magyarországot képviselte Konstantinápolyban és ennél fogva jelentős szerepet játszott a dualista Osztrák-magyar Monarchiában, ezt a lépést ajánlotta, hogy akadályt gördítsenek az orosz és osztrák kormány követeléseire elé²⁶. A szultán, Abdul-Medzsid igen nagyra tartotta magát, hogy nem vesz tudomást a fenyegetésekről; a Divanban ezt a büszke kijelentést tette: *„Allah hatalmas, én bízom oltalmában, ha el kell pusztulnom, pusztuljak el becsületben. Nem fogok foltot ejteni a nevemen azzal, hogy megszegem a vendégszeretet szabályait és hogy kiszolgáltatom ellenségeik bosszújának azokat a szerencsétleneket, akik nálam kerestek menedéket. Nálam menedékre találnak, bármi történjen is. Nem adom ki őket. Ez az én akaratom. Így legyen. Készüljetek fel, hogy meg tudjátok védeni őket.”*²⁷

A török állampolgárságot a magyarok oldaláról Kmety tábornok, báró Stein ezredes, Nemegyei és Orozdy hadnagyok kapták meg, a lengyelek közül pedig Zarzycki ezredes, Joseph Woroniecki alezredes és Taczynski kapitány.

Ugyanez történt 1831-ben is a lengyelországi háborút követően; Dembinski tábornok és Szemioth Ferenc őrnagy, a szamogiti gerillák rettenthetetlen vezére Egyiptomba mentek; apám egyik fivére, aki a kaliszi kadétiskolában nevelkedett és kapitányi rangban végigharcolta a balkáni hadjáratot, majd őrnagyként a lengyel felkelésben vett részt, ugyanígy lépett török kötelékbe. Az ottomán seregben ekkor még ott vitézkedtek ezek a régi harcosok; közéjük tartozott Szadik-Pasa vagy Czajkowski, Czartoryski herceg embere, aki az oroszok elleni küzdelmekben tűnt ki mind a lengyel, mind a török csapatok élén²⁸; itt volt Szkindier-Bej is, akivel még Dembinski tábornok oldalán találkoztam Pesten és akit gyakran láttunk Sumlán. Akkoriban csak tartalékosként szolgált; egysoros, egyszerű fekete tunikát, másnéven *sztambulint* viselt, de fezen rajtahagyta az ezredesi tisztséget jelölő, kerek érmét. Flegmatikus ember volt és teljesen a véletlennek köszönhető, hogy miközben éppen a díványon szívtuk csibukpipánkat, eszébe jutott, hogy a bácsikámról kezdjen beszélni; Gustave-ra nézett és így szólt: *„Nagyon hasonlítasz arra a rokonodra, akit Egyiptomban ismertem meg.”* Elmesélte nekünk, hogy nagybátyám, akiről már jóideje semmi hírt sem kaptunk, hadosztály-tábornoki minőségben hadakozott a niszibi csatában, majd Nubiát kormányozta és legvégül, amikor már semmi reményt nem látott arra, hogy Oroszország ellen hadakozzon, kivonult a sivatagba, hogy ott élje le életét²⁹.

Tökéletesen érthető a lengyel hazafiak igyekezete, hogy a Porta vagy Egyiptom szolgálatába álljanak 1831-et és 1849-et követően, ugyanis a törökök mindvégig a *moszkalik*³⁰ kibékíthetetlen ellenfelei maradtak, sőt valamennyi ideig úgy látszott, hogy Mehemet-Ali az orosz birodalom elleni harcra készülődik. Ugyanez az ismert szólás szavaival: *„A végén még örökös ellenségének köszönheti Lengyelhon a szabadságát”*.

---

²⁶ Andrássy Kossuthoz címzett, 1849 szeptember 11-én kelt levelében, amit 1904 április 3-án a *Neue Wiener Tagblatt* közölt le.

²⁷ Idézet Kossuth *Írásaim és emlékeim a száműzetésből* című 1880-ban kiadott könyve előszavából.

²⁸ Czajkowski egyetlen lovasszázaddal védte meg a tucsai hidat három zászlóalj orosz ellen; később ő vezette Omer-Pasa előőrsét, majd a besszarábiai hadtestet.

²⁹ Lásd *Családi történetek*, I.

³⁰ Moszkoviták.

A TÖRÖK SEREG

Ugyanezen okokból kifolyólag Ladislas Zamoyski gróf egy, a szultán szolgálatában álló *lengyel légiót*³¹ szeretett volna szervezni. Öcsémet és engem is sürgetett, hogy lépjünk be, és mivel nem álltunk kötélnek, egy ideig haragudott is ránk. Én közről láttam az ottomán sereget és tisztikarhoz tartozás nemigen vonzott. Eszembe jutott a viddini kormányzó tábori szolgálója: amikor felettese kilovagolt, a szerencsétlen tiszt gyalogszerrel kísérte és a csibukját cipelte; igyekezett, hogy lépést tartson az ügető vagy vágózó lóval, és amikor csak bírt, a ló farába kapaszkodott. Vagy az a nemrégiben, már Sumlán történt eset, amikor Wysockinál teáztunk és egy török hadnagy érkezett, akit az ő szolgálatára rendeltek oda; tisztelgett és vigyázzban állt, hiába mutogatott a tábornok, hogy foglaljon helyet közöttünk; már kézzel-lábbal hadonásztunk, amikor azt hittük, a tiszt megértette, hogy mit akarunk, erre odasiet Wysockihoz, hogy lehúzza róla a csizmát. Még egy magasrangú tiszt is megkísérelt meggyőzni Zamoyski ügyének; hosszasan ecsetelte, hogy milyen magas beosztásom és mekkora tekintélyem lesz: „*De hát - feleltem - nem értem az önök nyelvét, még a török lovasság parancsszavait sem ismerem.*” Egy pillanatig elgondolkozott: „*Hát akkor legyen felcser. - Ahhoz meg még kevésbé értek. Semmi még csak hasonló végzettségem sincs. - És akkor mi van? Gyakorlat teszi a mestert.*”

Bár a török tisztikar színvonala meglehetősen alacsony volt, a csapatok azonban Sumlán legalább annyira, mint Viddinben, kiválónak tűntek. A fegyelem kifogástalan volt; az őrszemek fél kézzel megemelték a fegyverüket, a másikat pedig a homlokukhoz, a szájukhoz és a szívükhöz emelték, rangfokozatunk szerint ismételték ezt kétszer vagy háromszor. A gyalogság csodálatos volt, zászlóaljanként, zárt, tömött alakzatokban vonultak, a kiképző tiszt lassú *Bir! Iki! Bir! Iki!* vezényszavaira pontosan egyszerre lépve. Ha az udvaron gyakorlatoztak, a katonák papucsot viseltek; hatalmas kaszányákban laktak, amelynek pincéjében álltak az istállók, ahol összes lovunkat tartották. A lovasság bámulatos volt; a fordulatokat a hadirendben álló egész ezred egyszerre végezte, a különböző alakzatokba való felfejlődést olyan mozgékonyan és szabályosan hajtották végre, amelyet én még más seregekben soha nem tapasztaltam; figyelemreméltón lovagoltak és ugráltak le-fel a nyeregbe; a lovakat odafigyelen gondozták és jó karban tartották, bár az állatok olykor kissé húsosak voltak, könnyedek és fáradhatatlanok maradtak, az akadályokon nem átugrottak, hanem egy kecske ügyességével mászták meg.

---

³¹ A légió öt évvel később, a krími háború során végül is felállítatott Czajkowski, Zamoyski és Adam Mickiewicz érdeméért. Lásd Thadée GASZTOWITT a közelmúltban publikált könyvében, ami a következő címet viseli: *Lengyelország és az Iszlám* (Paris, 1907, Heymann).

AHMED-PASA

Egyedül Paulinynek sikerült visszanyernie szabadságát, mivel apja, a Deud latba vetette érte a befolyását. A többi magyar és lengyel sorsa továbbra is bizonytalan maradt az akkoriban éppen Konstantinápolyban tartózkodó Andrássy Gyula gróf és Batthyányi Kázmér gróf, volt külügyminiszterünk minden igyekezete ellenére. Batthyányi még fel is keresett minket Sumlán; felesége is vele tartott, egy gyönyörű és kedves teremtes, aki pompás szürke lovon ült, ami a törökökben irigységet ébresztett; egy lelkes amatőr Konstantinápolyból egész Sumláig kísérte őket, lesve az alkalmat, hogy megvehesse vagy valami úton-módon megkaparintsa a lovat.

Anglia és az Egyesült Államok a Portához küldött képviselői, sőt még Franciaországé is, Aupick tábornok, az öreg Wagramot megjárt katona mind-mind minden befolyásukat latba vetették Ausztria és Oroszország nagyköveteivel szemben. A szultán becsületességének köszönhetően ez utóbbi hatalmaknak nem sikerült elérniük a kiadatásunkat; Ausztria mindössze azt tudta elérni, hogy bizonyos számú emigránst Kisázsia felé továbbítsanak. A szultán egy magasrangú tisztviselőjét, Ahmed-Pasát küldte el azzal a megbízatással, hogy válassza szét az osztrákokat és az oroszokat, vagyis egyik csoportba a királyságbeli lengyeleket, a másikba pedig a lengyeleket és a magyarokat.

Zamoyski ezredest, fivéremet és jómagamat odahivattak a pasához. Egy dolmecs volt mellette, aki ügyel-bajjal fordította felettese szavait keréketört francia nyelvre. A pasa valami parancsot adott a tolmácsnak, mire az kiment, hogy végrehajtsa. Ahmed-Pasa tüstént Zamoyski felé fordult, és vidáman, tökéletes kiejtéssel így szólt: *„Őn ugye Párizsban lakik, nos, mi újság a bulvárokon? - Hogyan, Őexcellenciája beszél franciául?! - A Saint-Louis gimnáziumba jártam; csak azért használok tolmácsot, mert méltóságteljesebb, ha nem ismerem a nyelvüket.”*

Ekkor Gustave és felém fordult és ezt mondta: *„Tudomásom van róla, hogy egyik barátjuk érdeklődik önök után.”* Gyorsan elmondta, hogy mindketten szereplünk azon a listán, ami azokat a galíciaiakat és magyarokat tartalmazza, akiket Kutajába fognak internálni³². *„De - tette hozzá - hatalmában áll, hogy Máltára vigyék az orosz alattvalókat... - De mi magyarok vagyunk! - Szó sincs róla, maguk oroszok.”*

A konstantinápolyi angol követ akkoriban lord Stratford Canning volt, Oroszország egyik tevékeny és lelkes ellenfele, akinek Palmerstonnal egyetemben lehetett valami köze a krími háború kirobbantásához. Zamoyski írt neki az ügyünkben; a nagykövet válaszában éreztette, hogy nem tud közvetlen segítséget nyújtani, de mihelyst fivérem és én Konstantinápolyba érünk, felvesznek egy amerikai hadihajóra; továbbá küldetett nekünk a svájci képviselőtől két útlevelet Máltára: az enyémet, ami egyébként most is megvan, *Willibald Reinhart* névre állították ki, *született Soleure-ben, foglalkozása műszerész.*

---

³² Magyar részről: Kossuth, Batthyányi, Perczel Mór és Mészáros tábornokok; Asboth és Perczel Miklós ezredek; Fokner és Berzenczey alezredek; továbbá Wagner őrnagy.

Lengyel részről: Dembinski és Bulharin tábornokok; Przyzanski, Idzkowski és Ladislas Tchorznic ki ezredek; Grochowalski, Bleszynski és Constantin Matczynski őrnagyok; Chojecki és Briganty hadnagyok; végül Joseph Niewiadomski koldulórendi apát.

A többiek csak önszántukból tartottak vezérükkel vagy bajtársukkal.

Poninski szintén kapott egy útlevelet: családja egyik ága a porosz Lengyelországban telepedett le; galíciai és hajdani osztrák tiszt létére a poznani grófok egyikének tüntették fel, aki azért érkezett Magyarországra, hogy távolról kövesse a hadi fejleményeket.

Így sikerült mindhármunknak megmenekülni a kutajai vagy bruszi hosszú internálás elől.

ELINDULÁS SUMLÁRÓL

Az emigránsok folyamatosan, kis csoportokban indultak Várna felé, először a magyarok, majd a galíciaiak, végül az orosz illetőségű lengyelek. Az utat postalovakon kellett megtennünk: meg kellett válnunk hátasainktól. Gustave-nak ez idő tájt még megvolt jóvágású, kissé fáradt angol kancája, könnyűszerrel talált rá vevőt. Nekem addigra csak szép erdélyi lovam maradt, már majdnem sikerült jópénzért átengedem egy töröknek, akinek nagyon tetszett, de az egyszer csak felfedezett a ló szürke szőrében néhány ágaskodó szőrszálat: rájuk mutatott és közölte, hogy ez az a pont, amit az ellenség lándzsája meg fog találni. Ezzel a fogyatékos-sággal képtelenség volt muzulmánna eladni a lovat. Végül egy keresztény vette meg, jóval az értékén alul.

Fegyvert nem viseltem: egy svájci műszerésznek erre semmi szüksége. Kardomat Katona ezredesnek ajándékoztam, aki Kisázsíába indult; pisztolyaim már régóta nem voltak: még a hadjáratok alatt kelt lábuk, az üresen maradt tokokba könyveket tettem, de még milyen könyveket: Rousseau elmékedéseit³³; még mindig őrzöm ezeket a kisméretű, salátává olvasott köteteket, amelyek társamul szegődtek a táborozások során. De még más, értékesebb emléktárgyakat is megtartottam: két ezüst-olajbogyót, dolmányom gombjait; egy fehér-piros selyem lándzsa-zászlót, amit még Kossuth nővére³⁴ varrt Ponicki lándzsásainak és nekem is adott egyet; legvégül pedig egy zsebkendőt, amire Odile nővérem³⁵ számokat hímzett és amit elkértem tőle, amikor hadba indultam anélkül, hogy szóltam volna neki erről. Ezekből az apró kegytárgyakból állt egész poggyásom; már egyenruhával sem rendelkeztem: török ruhákat viseltem.

A Sumla-Várna távolságot három állomás közbeiktatásával tettem meg Wysocki tábornok, Gustave, több lengyel tiszt és néhány tisztiszolga társaságában. Török lándzsások kísérték minket kétsoros vonalban.

---

³³ *A három testőrt* váltották fel a pisztolytáskában.

³⁴ Mme Ruttkay de Ruttká-Nedecze.

³⁵ Mme Olah de Landser.

A TENGEREN

Mihelyt Várnába értünk, rögtön a kikötőbe kormányoztak minket, hogy hajóra szálljunk.

A galíciaiakkal, akik előttünk értek ide, másképp történt: ők egy darabig a városban időztek; majd több hónapig Konstantinápolyban őriztettek, végül az angol kormány költségén Londonba szállították őket.

Búcsút vettem Kabattól és Kossaktól, és az előbbinek odaajándékoztam a *Magyar Korona Katonai Rendje* kitüntetésemet. A két barát az angolok szolgálatába lépett, az ausztráliai milíciához, végig együtt maradtak, együtt sikerült megmenteniük egy aranyszállító konvojt, amit a banditák megtámadtak; egészen véletlenül olvastam ezt a *Times* valamelyik számában; a cikkben igencsak magasztalták bajtársaim bátorságát és talpraesettségét.

Fivéremmel és körülbelül harminc, orosz alattvalóként kitoloncolt lengyellel együtt léptem a *Medzsidié* fedélzetére; Zamoyski nagy szerencséjére őt is e lengyelek közé sorolták, anélkül, hogy felismerték volna, ami lehetett szándékos tévedés is a törökök részéről.

Míg Bulharin tábornokot és a többi Kutajába vezénylendő tisztet több napig Várnában tartották, Dembinski tábornok, akit ugyanerre a sorsra szántak, egyszer csak felbukkant hajónk fedélzetén.

Így aztán Wysocki tábornok, aki demokratikus eszméi miatt folyton összeütközésben állt Dembinskivel, Czartoryski hívével, egyre húzta-halasztotta a hajóra szállást. Amikor Konstantinápolyba ért, rögtön Aupick tábornok pártfogásáért folyamodott és végül francia állampolgárként szabadon is bocsátották.

Conrad öcsém találkozott Wysockival Linzben, ahol fogva tartották az 1863-as lengyel felkelést követően³⁶.

A *Medzsidié* szép, Angliában készített lapátkerekes hadihajó volt; külön kabint tartottak fent Dembinski tábornok számára, aki felajánlotta, hogy osszam meg vele; én nem fogadtam el és inkább bajtársaimmal maradtam. Azonban többször vacsoráztam a tábornokkal és Zamoyskival a fedélzetparancsnok asztalánál, aki gyakran hozatott nekünk illatosított hagymából készült ínycségeket, amit nyersen fogyasztottunk.

A parancsnok annak idején Ibrahim seregében szolgált; ott vesztette el a fél szemét; a derék ember a hajózáshoz viszont annál kevésbé konyított. Ha a tenger nyugodt volt, tüntetően a tengeri térképek fölé görnyedt és elgondolkozó arccal, összevont szemöldökkel húzogatta rajtuk az ujját. Mihelyt azonban megjelentek az első hullámok, a vén tengeri medve a kabinjába vonult és többé színét sem láttuk.

A hajó kormányzásában szintén nem jeleskedett. Egyszer ködös időben csaknem a szikláknak csapódtunk, de az egyik tiszt az utasok közül jelezte a veszélyt. Hamarosan egy hegyfok bukkant fel a láthatáron, és kapitányunk igen büszke volt, hogy felismerte benne Szinop kikötőjét; tekintve, hogy Várnából Konstantinápolyba igyekeztünk, az irányt módosítani kellett.

A Boszporuszon való átkelés hajnali fényben varázslatos volt; a *Medzsidié* Konstantinápolynál kötött ki és hat órán keresztül ott állomásoztunk, de a fedélzetet nem hagyhattuk el, a kikötőhidra öröket állítottak; mindez azonban nem akadályozott meg egyet a mieink közül, hogy kereket oldjon, ki tudja mi módon.

---

³⁶ Lásd GASZTOWITT *Lengyelország és az Iszlám* című könyvében, hogy Wysocki milyen szerepet játszott a krími háborúban. Ausztria-beli raboskodása után visszatért Párizsba, ahol barátja, Napóleon herceg őt tette meg az 1867-es Világkiállítás főtitkárává. 1874-ben halt meg.

Az amerikai flotta egyik hadihajója a közvetlen közelünkben horgonyzott. A hajó kapitánya megüzent nekünk, hogy az Egyesült Államok főkonzulja beszélt neki rólunk, és felajánlotta, hogy fivéremet és engem Amerikába visz. Az ajánlat nem volt kedvünkrevaló, így vissza kellett utasítanom a parancsnok meghívását, de soha nem felejtettem el nemzete vendégszeretetét³⁷.

Alig futott ki a Medzsidié a Márvány-tengerre, amikor csinos kis gőzhajó siklik mellénk; egy török ezredes lép a fedélzetünkre és bemutatkozik Dembinski tábornoknak; az volt a küldetése, hogy kísérje Bruszba majd Kutájába a tábornokot, de a parancsot ebbe az udvarias formába öltöztette: *„Azzal bíztak meg - közölte németül - hogy bárkámat bocsássam Őexcellenciája rendelkezésére.”*

Mielőtt elvált volna tőlünk, a tábornok meghatottan megölelt és egy levelet adott át nekem, amit még Törökországban írt:

Sumla, 1850 március 11, Törökország

Kedves Gyulám!

Elválásunk pillanatában vetem papírra e sorokat, mivel Ön is tisztában van azzal, hogy holnap Bruszba kell indulnom, és szerettem volna adni Önnek valamit, ami igazolná, hogy mivel tartozom Magának azért, hogy annyi mindent tett akár az életemért, akár a kiszabadulásomért, például amikor a szegedi harcoknál Ön nekem adta a lovát, sőt kényszerített, hogy felüljek rá, mivel az enyémet az ellenséges gyalogság kilötte alólam; végtelenül sajnálom, hogy nem vagyok abban a helyzetben, hogy bármiben is a segítségére lehessek, de kérem, őrizze meg ezt a papírt, hogy ha olyan helyeken fordul majd meg, ahol barátaim vagy olyan személyek vannak, akiknek számítok és Önnek éppen az ő támogatásukra, pártfogásukra vagy segítségükre lenne szüksége, mutassa meg nekik e levelet, hogy tudják, mindazzal, amit Önért tesznek, akkora hálára köteleznek, mintha értem vagy sarjaimért tették volna ugyanezt.

Remélem nem kell mondanom, hogy távol Öntől is ugyanannyira szívemen viselem a sorsát, így bármerre is járnék, és Önnek a segítségemre volna szüksége, írja meg, és én mindent megmozgatok, hogy eleget tegyek a kérésének.

Őszinte híve:
Henri Dembinski tábornok

Csak néhány évvel később láttam viszont Dembinski tábornokot, akihez erős szálak fűztek: a hála az irányomban tanúsított jóságáért és gondoskodásáért, a három hónap, amit a harcmezőkön az oldalán töltöttem, a csodálat, amit jólneveltségével, következetes életvezetésével és katonai rátermettségével váltott ki belőlem. Miután Aupick tábornok közbenjárására néhány Bruszában töltött hónap után visszanyerte szabadságát, ismét Párizsban telepedett le. Egy Oratoire-du-Roule utcai kis lakásban³⁸ élt, igen szerény körülmények között, állandó pénzzavarban, amit szerencsétlen sorsú honfitársaival szembeni bőkezűsége idézett elő; tudományoknak és hadi tanulmányoknak szentelte magát. 1861-ben a déli államok szövetsége mielőtt Robert Lee-re esett volna a választás, fölajánlotta neki a főparancsnoki tiszteletet, de Dembinski visszautasította, hogy a rabszolgatartók mellett harcoljon, bármennyire is fájlalta, hogy el kell szalasztania ezt a lehetőséget, hogy ismét fegyvert forgathasson. Egészen 1864-

---

³⁷ Sok emigráns ment az Államokba; közülük nem egyet személyesen is ismertem: Mészáros Lázár tábornokot, a volt hadügyminisztert, Asboth Lajos ezredet, aki az örökösödési háborúban jelentős lovasparancsnoki tiszteletet töltött be.

³⁸ Az első emeleti, belső udvarra nyíló 13-as lakásban.

ben bekövetkezett haláláig hős szívében táplálta lángoló hazaszeretetét és bizodalját a lengyel újraéledésben.

Dembinski tábornok Brusza felé indult, a Medzsidié pedig folytatta útját Málta irányában. Néhány órát Tenedosz mellett horgonyoztunk, egy szürke szikla mögött, amely elképzelésünk szerint Agamemnon hajóhadának volt kikötőhelye a trójai háborúban.

Ettől a pillanattól fogva a tenger haragossá vált, és a hajóparancsnok kénytelen volt visszavonulni a kabinjába, a továbbiakban a parancsnoki hídon csak nagy ritkán mutatkozott, a hajó pedig vaktában, ide-oda cikázott a tengeren. Egyik nap egészen véletlenül Tripoli partjai bukkantak fel előttünk; egy jól irányzott kormánymozdulattal ismét visszatértünk a jó irányba. Azonban hiába volt ez a tájékozódási pont, a Medzsidié eltévesztette Málta szigetét és túlfutott rajta; az ellenkező, délkeleti irányban jókora utat kellett megtennünk, hogy végre befuthassunk La Valette-be.

Mihelyst megérkeztünk, tatár származású tolmácsunk, aki Várna óta velünk utazott, odajött elbúcsúzni hozzánk; igencsak meglepett minket, amikor közölte, hogy keresztényként és cserkeszként született; kiválóan beszélt németül és oroszul, viszont nem keltette egyenes ember benyomását, úgyhogy egyikünk sem bízott meg benne.

MÁLTA

A sziget angol kormányzósága olyan értelmű parancsot adott ki, hogy ne szállhassunk partra. A mi hajóskapitányunk pedig tántoríthatatlanul ragaszkodott a törököktől kapott parancs végrehajtásához, és nem akarta az emigránsokat továbbra is a fedélzeten látni. „*Inkább a tengerbe hajítom őket*” - ezzel zárta le szavait.

Mint már annyiszor, ez alkalommal is Zamoyski gróf oldotta meg a helyzetet. Az angol hajóraj egyik nagy naszádjá ott horgonyzott közelünkben. Az ezredes a hajóhoz hívott egy csónakon arrafelé evező hajóstisztet: „*Nem vinne el egy levelet a kormányzó úrnak?*”. A tiszt természetesen ráállt, és Zamoyski tüstént írni kezdett; levelében elmagyarázta, hogy nem áll szándékunkban a szigeten időzni, hanem mielőbb Franciaországba kívánunk jutni, és mindegyikünknek módjában áll saját útiköltségét fedezni. Hamarosan egy tábori szolga meghozta az engedélyt, hogy partra szállhassunk.

Alig léptünk Gustave-val a szárazföldre, azonnal egy szállodába mentünk; ott kellemes meglepetés fogadott minket: Vay és Bernáth barátainkkal találkoztunk, akiket egy készséges angol Konstantinápolyban felvett és magával hozott ide. A bernáthfalvai Bernáth parancsnok ha úgy tetszik *őrnagy* a *Kaiser-Husaren*³⁹ egység tagja volt a magyarországi háborút megelőzően, a harcok alatt pedig Dembinski vezérkarához tartozott, a kápolnai csatában a tábornok oldalán sebesült meg. Vay László gróf Dembinski parancsnoksága alatt szerezte meg az őrnagyi paszományt.

A későbbiekben mindketten visszatértek Magyarországra, ismét beálltak a seregbe és ezredesi rangot szereztek. Vay Lászlót udvari szolgálatra rendelték és József főherceg⁴⁰ udvartartását kormányozta; 1883-ban halt meg, egy fiút hagyott hátra, Vay Pétert, a prelátest, aki amiatt vált ismertté, hogy a közmunkák⁴¹ előremozdítása iránt érzett elkötelezettséget, és minden befolyásával ennek próbált érvényt szerezni.

Zamoyski ezredes arra használta fel a La Valette-i vendégszeretetet, hogy alaposan kipihenje fáradozásait. Mindenféle sérülései, sebesülései sok szenvedést okoztak neki; ő maga is szívesen tréfálkozott ezen: „*A többi jó - mondogatta - csak a lábaim nem érnek fabatkát sem.*” Március 31-ike volt ekkor, elérkeztek a Húsvéti Ünnepek, és társaimmal elmentem a katedrálisba, majd lengyel szokás szerint, fivéremmel felkerestük Zamoyski grófot, hogy jókívánságainkat fejezzük ki neki. Elbúcsúztunk ettől a nagy hazafitól, aki annyi mindent tett Gustave-ért és értem, ettől az ügyes és rátermett katonától, aki híven megtartotta ígéretét, amit még atyánknak tett Orsován, és aki iránt mindketten nagyrabecsülést és erős szeretetet éreztünk.

Sűrgettek bennünket, hogy folytassuk utunkat, így Gustave-val elmentünk a hivatalba, ahol iratainkat kellett lepecsételtetnünk. Az ott tartózkodó utasok egyike Soleure-be való svájci volt, és amikor megtudta, hogy Willibald Reinhart ebben a városban született, kedélyesen az

---

³⁹ Császári huszárok regimentje.

⁴⁰ József főherceg magyar udvari ember fia volt és legalább annyira közkedvelt mint atyja. Ő volt a magyar sereg vagy honvédség vezére és Alcsuthon élt.

⁴¹ A Vayok egyik ága, mely az Ibrányi de Vaja nevet viseli, egyesült a Bélaváry-családdal, és bizonyára ők örökölték a lengyelországi Waligórszikkal együtt a Bélaváryak idősebb ágának kihalásával a beregi javakat; Vay-Ibrányi Éva a Rákóczi-szabadságharc után hiába próbálta semmissé tenni ifj. Bélaváry Dávid tulajdonának elkobzását.

ottani hírek felől kezdett érdeklődni nálam. Egyet sem gondolkoztunk, és fivérem meg én rögvest a lépcső felé vettük lépteinket.

Még ugyanezen a napon felvettek minket a *Kairó* nevezetű gőzhajó fedélzetére, amelyik Marseille-be tartott. Azok a bajtársaink, akik még Máltán tartózkodtak, csónakon elkísértek, hogy búcsút intsenek nekünk. Ez a minden bizsonnyal végleges elválás bajtársainktól, akikkel annyi fáradságon és veszedelmen mentünk keresztül, mindannyiunkat fájdalmasan érintett és láttam, hogy egyik társunk nem bírván türtőztetni magát, könnyekben tört ki és sietve eltávolodott hajónktól.

Velünk együtt szállt hajóra egy lengyel ezredes is, Louis Bystrzonowski gróf, aki annak köszönhetette ismertségét, hogy ő védte Karsot az oroszok ellen. 1831-ben, a lengyelországi háborút követően telepedett le Franciaországban, de mindvégig megmaradt a hadászat *fanatikus* hívének; Párizsban is minden reggel hajnalban kelt, hogy láthassa, hogyan gyakorlatoznak a csapatok. A júniusi napok alatt lelkes amatőrként elkísérte a katonákat a barikádok bevételére; amikor egy tiszt megpillantotta az esernyővel felfegyverkezett civilt az emberei között, megszólította: „*Menjen innen! Ki maga egyáltalán? - Uram, lengyel tiszt vagyok és nagyon érdekel, amit csinál.*” És pusztá kézzel elfogott két lázadót. Néhány hónappal később seregünkbe sietett, és fékezhetetlen lendületével meg katonai tapasztalatával kiváló szolgálatot tett nekünk. Ez a pompás katona kistermetű, ingerlékeny és élénk ember volt; ezért aztán a mi köreinkben a *koguczik*, vagyis kiskakas gúnynevet kapta. De az *Arszlán-Pasa* nevet, amit a törökök ragasztottak rá, sokkal jobban megérdemelte, a név jelentése ugyanis *oroszlán*.

MEGÉRKEZÉS FRANCIAORSZÁGBA

Az út második napjának estjén a Kairó befutott Marseille kikötőjébe és én meg a fivérem az éjszakát egy szállodában töltöttük: másnap reggel lovak zajára ébredtünk; huszárok vonultak el az ablakunk alatt: ezt jó előjelnek tekintettük, olyan volt, mintha az üdvözlésünkre érkezett volna a francia lovasság.

Az elnök-herceg nem akart befogadni magyar menekülteket francia földre; svájciaknak kellett maradnunk még egy időre, úgyhogy egy svájci étteremben vettünk ki szobát.

Poninski, aki egyenesen Konstantinápolyból jött, hamarosan csatlakozott hozzánk. Hárman együtt vittük el papírjainkat a prefektúrára. De ahelyett, hogy egyszerűen csak kiadták volna a vízumot, a hivatalnok Poninski útlevelébe bevezette, hogy „*emigráns*”. Persze Poninski nagyon mérges lett e szabálytalan és kompromittáló eljárás miatt, nyomban meghallgatást kért a prefektustól, ahol súlyos panaszt tett. „*Ne heveskedjen!* - mondta a prefektus. - *Nézze, uram, - vágott vissza Poninski. - én Pourtalès úrnak, a nagykövetnek vagyok az unokatestvére. Azonnal távirózzon neki, este visszajövök a kijavított papírokért.*”

Ladislav Poninski Párizsba utazott, öcsém Reims-be vette útját. Én a magam részéről egy ideig még Marseille-ben maradtam, ahol hála egy lengyel származású főmérnöknek, a vasútnál kaptam állást egy irodában és a Joliette kikötő-építési munkálatain dolgoztam.

Ez a készséges főmérnök nagy szívességet tett nekem az első napokban. Egy magyar tiszt, aki épp akkor szállt partra Marseille-ben, tüstént Párizsba akart utazni; útlevélre volt szüksége, hogy beléphessen a fővárosba. Én kölcsönadtam neki az enyémet, és megkértem, mihelyst Párizsba ér, azonnal juttassa vissza hozzám; ezen a napon a svájciak száma eggyel szaporodott a világon. Azonban egy nappal azután, hogy ő elutazott, felszólítás érkezett a rendőrkapitányságról, hogy jelenjek meg náluk a papírjaimmal. Nagy bajba kerültem, és felvázoltam helyzetemet a főmérnöknek. Ő meg elkísért a kapitányságra, mondta, ő majd megoldja, de megígértette velem, hogy semmin nem sértődök meg és semmin nem fogok meglepődni; különösen azt kötötte a lelkemre, hogy ne tudjak egy kukkot sem franciául: majd ő tolmácsol nekem. Megérkeztünk. „*Kapitány úr, ennek a fiatal svájcinak, akinek az ügyében járok, be kéne mutatnia az útlevelét, azonban sehogyan sem bírjuk előkeríteni. Ki tudja, hová tehet?* Olyan ügyetlen, olyan kevésbé gyakorlatias! Láttam az útlevelét, megmutatta nekem, egészen biztosan létezik, de nem tudja, hogy hová tette. Nézzék meg jól ezt a gyereket, láthatják maguk is, hogy nem ravaszodik. Majd én megkeresem vele, adjanak még egy-két napot. Mihelyst megtaláljuk, saját kezűleg hozom el önöknek.” A rendőrkapitány minden közbevetését félbeszakította agyafűrt tolmácsom és elkezdett pártfogoltjára panaszkodni, hogy mennyi bosszúságot okoz neki állandóan ostobaságával és óvatlanságával. A derék kapitány egészen ellágyult, és még néhány napot adott nekünk, és két nappal később, amikor megérkezett a posta Párizsból, visszamentünk a kapitányságra, diadalmasan lobogtatva az ominózus iratot: „*Nem megmondtam, hogy meglesz? Soha nem találná ki, hogy hová tette!*”

Több hónapig dolgoztam a mérnöki irodában, ahol hasznát vehettem matematika- és rajztudásomnak. De mivel francia diplomával nem rendelkeztem, nem csinálhattam volna karriert. Elmentem Párizsba. Poninski körbevezetett és megmutogatta a nevezetességeket. Ami előszörre leginkább érdekelt Párizsban, az megismerni a Théâtre-Français-t és megnézni ott egy klasszikus tragédiát. Vacsora után elvitt egy színházba, ahol hosszú sorokban kanyarogtak az emberek a pénztárak előtt, majd a bejáráshoz mentünk: előreváltott jegyünknek köszönhetően azonnal be is engedtek minket, végigvezetett a széksorok közt egyenesen a Palais Royal-színház zenekari árka mellett álló fotelekhez: képzelhetni meglepetésemet, amikor a

zenészek huncut arccal elkezdtek játszani az első taktusokat, de főként amikor felment a függöny és a színpadon éppen egy komikus bohóc-jelenet kezdődött.

Poninski sokáig Párizsban maradt, ahol sok ismeretsége volt. E hírneves lovas érkezése nem maradhatott észrevétlen, így az elnök-herceg, aki nagyra tartotta a lovassportot, meg akarta ismerni őt és kipróbáltatta vele a lovait. Mivelhogy sem vagyon, sem fényes karrier nem állt mögötte, és mégis egy ifjú lengyel hajadon, Olga Czetwertynska hercegnőnek, egy neves és gazdag család sarjának a kezére pályázott, Poninski kapitányi rangjával felvetette magát a szárd hadseregbe, ahol alezredesi tisztségre emelkedett; az itáliai lovasság neki köszönheti első alaki szabályzatát, ami meghatározta a fegyvernem egész későbbi irányvonalát. 1890-ben Poninski levelében hírül adta, hogy elhagyta Itáliát: III. Sándor császár abban a rendkívüli kegyben részesítette, hogy a házassága révén szerzett javak birtokába léphetett; ott is halt meg néhány hónappal később.

Családunk egyik barátja, a lublini származású Joseph Kasperek 1830, a lengyel felkelés éve óta Reims-ben élt. Tizenhat éves korában résztvett az oroszok elleni harcban, először mint lovas katona, később mint a lándzsások alhadnagya; emiatt apját börtönbe vetették, és a híres orosz tábornok, Rudiger, a saját zsebére váltságdíjat követelt érte⁴². A fiatal tiszt pedig társai sorsában osztozott és Besançonba internálták; Lelewel titkárként alkalmazta és vele fordítottatta le könyvét, a *Lengyelország történetét*.

Kasperek kellemes társaság volt, kissé voltariánus, kiváló muzsikusz és sok képet festett, amiket a Reims-i múzeumra hagyott. Kedélye derűs volt, és ugyanolyan szeretetreméltóan udvarias és barátságos, mint valamennyi honfitársa. A fivéremet is ő hívta Remis-be. Magam is ott kötöttem ki, ahol öcsémmel egyetemben újra találkoztunk a magyarországi háború egy harmadik menekültjével, Strzelecki gyalogsági őrnaggyal, aki ősi galíciai⁴³ családból származott, és osztrák tiszt volt, amikor összeesküvés vádjával letartóztatták és ítélet nélkül, titokban öt évre börtönbe zárták; nagybátyja, a Lvovi (Lemberg) püspök nagy nehezen kegyelmet járt ki neki. 1849-ben a mi lengyel légiónkban⁴⁴ küzdött. Strzelecki megbízható barát volt, állandó társunk, eredeti és flegmatikus ember, állandóan figyelemreméltó matematikai és ballisztikai kutatásokkal foglalatzkodott⁴⁵. Az 1863-as lengyel felkeléskor halt meg, lovaghoz méltó halállal: orosz szabályák aprították miszlikbe, amikor egyszál maga a menetoszlop elejét védte, hogy csapata visszavonulását biztosítsa.

* * *

Nyolc évi száműzetés után, amikor 1857-ben az osztrák kormány beszüntette a szabadságharcosok üldözését, Gustave öcsém visszatért Magyarországra.

Én pedig, ugyan én is felkerestem hazámat és hozzátartozóimat, de addigra már új családra és új hazára leltem Franciaországban.

-&-

---

⁴² 30 000 frankot.

⁴³ Családja a tizennegyedik században főmarsallal ajándékozta meg az országot.

⁴⁴ Strzelecki eljött Eperjesre is, apám házába, úgy, hogy áthatolt az osztrák vonalakon; ezen a veszedelmes úton egyik rokonát, Bulharin asszonyt kísérte, aki férjéhez, a fényes katonai hírnévnek örvendő tábornokhoz igyekezett.

⁴⁵ Nevezetesen huzagolt ágyúcsöveket és csúcsos lövedékeket illető tanulmányokkal (1850-től).